

Büveyhilerin Kökeni Üzerine Tespitler

Findings on Origins of Buwayhids

Abdulhalik BAKIR* - Abdulhamit DÜNDAR**

Öz

Bu çalışma, Büveyhî Hanedanı'nın kökenine dair rivayetleri incelemeyi amaçlamaktadır. Her ikisi de Büveyhîler devrinde yaşamış olan Ebû İshâk es-Sâbî ve İbn Mâkûla'nın kısmî farklılıklar gösteren Büveyhî şecereleri, ailenin kökenini Sâsânî hükümdarı Behrâm Gûr'a dayandırmaktadır. Behrâm'ı Araplardan kabul eden şecere, onun Dabbe b. Üdd'ün neslinden geldiğini iddia ederken, diğer şecere onu Sâsânî Hükümdarlarından Büyük Sâsân'a kadar götürmektedir. Bununla da Büveyhî ailesinin soyu, bir yandan Hz. Peygamber'in büyük atası Adnan'a, diğer taraftan da Sâsânî Hanedanına bağlanmak istenmiştir. Bu vesileyle Büveyhîlerin Arap, Fars, Türk ve Kürt gibi çeşitli etnik kökenden oldukları iddia edilmiş ve bunun için çeşitli mesnetler ileri sürülmüştür. Büveyhî hanedanının Türk olduğuna dair rivayetlerin bulunduğu da ortaya konulacaktır.

Biz bu çalışmada Büveyhîlerin kökenine dair doğrudan ve dolaylı biçimde nakledilen bilgileri bir araya getirerek bir nebze de olsa onların erken devirleri ve yaşayışları hakkında genel bir perspektif sunmaya, kökenleri hakkında bilgi vermeye ve bu bilgileri değerlendirmeye gayret ettik. Makalenin iç başlıkları, giriş, Büveyhî ailesinin konuştuğu dil, Büveyhîlerin nesebi meselesi, Büveyhîlerin dinî durumu, onların Türklerle olan ilişkileri, değerlendirme, sonuç ve kaynakçadan meydana gelmektedir.

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-4436-5322

** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, abdulhamit.dundar@ikc.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-3126-6640

Anaktar Kelimeler: Büveyhiler, Behrâm Gûr, Türk, Deylem, Gilân

Abstract

This study aims to investigate the narratives regarding the lineage of the Buwayhid Dynasty. Abû Ishâq al-Sâbî and Ibn Mâqûlâ, both lived in Buwayhid era, have given partly different genealogies, which attributed the dynasty's stemma to Sâsânid King Bahrâm Gûr. While a genealogy supposes Bahrâm descendant from Arabic origin, assumed that he came from Dabbah b. `Udd, but the other attributed him to the Great Sâsân the founder of Sâsânian Dynasty. In this way Buwayhid's stemma reached out the Prophet's great ancestor `Adnân, and the other attach them to Sâsânian Dynasty. It was alleged that the Buwayhids had various ethnic backgrounds such as Persian, Arab, Turkish and Kurdish. It will be revealed here that there are accounts that the Buwayhid dynasty is Turkish.

In this study, we have gathered the information directly and indirectly conveyed about the origins of Buwayhid and tried to give a general perspective about their early periods and lives, give some information about their origins and evaluate them. The internal headings of the article consist of the introduction, the language of the Buwayhid family, the lineage of the Buwayhids, religious condition of the Buwayhids, their relationship with Turks, evaluation, conclusions and bibliography.

Keywords: Buwayhids, Bahrâm Gûr, Turk, Daylam, Jilân

Giriş

Tarihçiler 321/933 yılından itibaren, Büveyhî kardeşlerin askerî faaliyetlerine yer verirler fakat Hilafet topraklarında fütuhata girişmiş bu yeni kitlenin kim olduklarıyla pek de alakadar olmazlar. Hanedanın kökeni hakkındaki bilgiler, ailenin hatırasına sahip çıkma konusunda özel ilgileri bulunan Muizzüddeve Ahmed (945-967)¹ ile Adudüddeve Fennâhüsrev (978-983)² tarafından devrin önde gelen edip ve kâtiplerine derlettirilip kayıt altına alınmıştır. Büveyhilerin kökeni hakkındaki bilgilerimiz, işte bu dönemden

¹ Büveyhilerin Irak şubesinin kurucusu, ilk hükümdarı ve Büveyhî kardeşlerin en küçüğüdür. Bk. Ahmet Güner (2006), "Muizzüddeve", *DİA*, C. 31, s. 99.

² Büveyhî hanedanının kurucusu kabul edilen üç kardeşten Ruknüddeve'nin oğlu olup, hanedanının Irak, Fars, Kirman ve Cibâl kollarının birleştiren Büveyhî hükümdarıdır. Bk. Abdülkerim Özyayın (1988), "Adudüddeve", *DİA*, C. 1, s. 392.

kalma tarihi verilerle, Büveyhîlerin mensup oldukları Deylem³'i gören, ziyaret eden yahut coğrafi bir bölge olarak ondan bahseden coğrafyacı ve seyyahların müşahede ve izlenimlerinden ibarettir.

Büveyhîlerin kökeni hakkında yapılan araştırmalarda, amaç ve muhteva bakımından birbirinden farklı kaynaklardaki bilgilerin bir araya getirildiği görülür. Bunlar temel olarak Büveyhîlerin nesep bilgilerini ihtiva eden şecerelerle, onların mensup oldukları coğrafyada yaşayan insanlar hakkındaki, genel ve özel içerikli bilgilerdir. Tarihçilerin naklettikleri şecereler şüphesiz Büveyhîlerin kökeni hakkında kullanılabilir en dolaysız bilgilerdendir. Fakat coğrafyacıların Deylem bölgesi hakkındaki kayıtlarını, Büveyhîlerin kökenlerini ortaya koymak gibi bir amaç doğrultusunda kullanabilir miyiz? Daha açık bir deyişle, eserinde, Deylemlilerin dilini, dinini, davranış biçimini, medeni durumunu, üretim kapasitesini ve fiziksel özelliklerini ele alan el-İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra), İbn Havkal (IV./X. yüzyıl) ve el-Mukaddesî (ö. 390/1000 civarı) gibi coğrafyacıların tespitlerinin, Büveyhîler için de geçerli olduğuna bir dereceye kadar ihtiyatlı bakmak gerekir. Çünkü Büveyhî ailesinin mensup olduğu *Şirzîl-Âvendân*⁴ kabilesi, Deylem bölgesinde yaşayan kabilelerden sadece bir tanesiydi ve yerleşim bölgeleri sarp coğrafi oluşumlarla büyük oranda birbirinden yalıtılmış durumdaydı. Küçük bir bölgede dahi dilleri birbirinden tamamen farklı insan topluluklarının yaşıyor olması, coğrafyacıların Deylem halkının karakteristiği hakkındaki genel geçer tanımlamalarının Büveyhîler için geçerliliğini ihtiyatla karşılanması bunun belli başlı sebeplerindendir. Yine de söz konusu karakteristikler, tüm mahsuruna rağmen, Büveyhîleri yaşadıkları coğrafyanın insanı yapan özellikler hakkında ulaştığımız nadir ve en önemli kayıtlardır⁵.

³ Hazar Denizi'nin güney-batı kıyısına paralel olarak uzanan Elburz Dağlarının kuzeye bakan yamaçları ve sarp vadileriyle bu coğrafyada yaşayan kavmin adıdır. Bk. Guy Le Strange (2015), *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s. 228.

⁴ Hamza el-İsfahânî (1961), *Târîhu Sinî Mülûki'l-Ard ve'l-Enbiyâ*, s. 183.

⁵ Büveyhî hanedanlığının kuruluşu ve siyasî hayattaki rolü için bakınız, Abdulhalik Bakır, Abdulhamit DüNDAR (2019), Büveyhî Hânedânı'nın Menkibe ve Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı, *History Studies*, C. 11, S. 1, s. 23-52. Bu hanedanlık dönemindeki sosyal, kültürel ve dinî hayat için ayrıca bakınız, Abdulhamit DüNDAR (2019), 4/10 Yüzyıllarda Bağdat (Topografya,

I. Büveyhî Ailesinin Konuştuğu Dil

Deylemliler muhtemelen Hazar Denizi civarında çok eski zamanlardan beri meskûn olan ve dilleri güneydeki Farsçadan tamamıyla farklı, kuzey İran lehçesi konuşan bir kavme mensuplardı. Buna rağmen Deylemlilerin çoğunluğu, Erken İslâm döneminde İrânî kavimler cümlesine dâhil edilmiştir⁶.

Minorsky'nin tespitlerine göre, 3/9. ve 4/10. yüzyılda ortaya çıkan Deylemliler liderlerin isimleri, İran'ın güney-batısında kullanılmakta olan isimlerden farklı olarak açık bir biçimde putperest İran tesirini yansıtıyordu. Deylemliler bir kumandan olan *Gôrângîc*, Farsçadaki *Gôrengîz*'e (*yaban eşeği avcısı*), Şîrzil ise Farsçadaki Şîr-dîl'e (*aslan yüreği*) tekabül ediyordu ki bunlar da Deylemliler şivesi ile Farsça arasındaki farklılığın en bariz örnekleriydi⁷. el-İstahrî, Deylemliler dili ile Farsça arasındaki farklılıkları belirtir ve burada, Deylemliler'in yüksek kesimlerinde yaşayan Deylemlilerle Gilânlıların konuştuğu dillerden tamamıyla farklı dil konuşan bir aşiretten söz eder. Buna göre Deylemliler'in dilleri ne Arapçaya ne de Farsçaya benziyordu. Dağlarda bulunan bazı köylerin insanların dilleri ise hem Cîlilerden (*Gilânlılardan*) hem de Deylemlilerden farklılık arz ediyordu⁸.

Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat), (Basılmamış Doktora Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 597.

⁶ Abdülaziz ed-Dûrî (1945), *Dirâsât fi'l-`Asri'l-`Abbâsiyyeti'l-Müteabbire*, s. 238; Hasan Müneymine (1987), *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İktisâdi ve'l-İctimâi ve's-Sekâfi-Mukâtaatü Fâris-b. 334-447, m. 945-1055*, s. 85.

⁷ V. Minorsky (1991), "Daylam", *EF*, E.J. Brill: Leiden C. 2, s. 190.

⁸ İstahrî (2004), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 205.

el-Mukaddesî Deylem lisanını, Taberistan⁹, Kûmis¹⁰ ve Cürcan¹¹ lisanlarından farklı bir dil, hatta anlaşılmaz olarak tanımlar ve Cîlîler'in (Gilânlıların) noktalı *hâ* harfini kullandıklarını kaydeder¹².

II. Büveyhîlerin Nesebi Meselesi

Büveyhîlerin nesebi hakkında kayıtlara geçen ilk rivayet, Adududdevle zamanında Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî el-Harrânî (ö. 384/994) tarafından kaleme alınan *Kitâbü't-Tâcî fî Abbâri Âl-i Büveyh* veya *et-Tâcî fî'd-Devleti'd-Deylemiyye*¹³ adıyla bilinen eserde kaydedilmiştir. Sâbî, adı geçen eserinde, Büveyhîleri önce *Behram Gur'a* (ö. 438)¹⁴ dayandırmış, ardından Behram Gur'un soyunu Arap Kabilelerinden *Dâbbe b. Üddâ*¹⁵e bağlamıştır. Sâbî'nin bu kaydı, Büveyhîler devrinin sonu ile Selçuklu hâkimiyetinin başını idrak eden Bîrûnî (ö. 442/1050'den sonra) ve İbn Hassûl (ö. 450/1058) gibi tarihçiler tarafından reddedilmiş, söz konusu şecerenin mesnetsiz olduğu ortaya konmuştur¹⁶.

⁹ Hazar Denizi'nin güney doğu kıyılarını içine alan, İran'ın kuzeyindeki bir bölgenin adı olup, günümüzde Mâzenderân adını taşıyan eyalettir. Bk. Osman Gazi Özgüdenli (2010), "Taberistan", *DİA*, C. 39, s. 322.

¹⁰ Ortaçağ İslam döneminde İran'ın küçük vilayetlerindendir. Elburz Dağ silsilesinin güney sınırına ve Deşt-i Kavîr'in kuzeyine kadar uzanan bölgede yer almaktadır. Bölgenin kuzey hudutları Rey bölgesinin doğusuna kadar uzanıyordu Bk. C. E. Bosworth (1986), "Kûmis", *EP*, E. J. Brill: Leiden, C. 5, s. 377-8.

¹¹ Hazar'ın güney doğu köşesinde, Cürcân ve Etrek'in suladığı geniş düzlükler ve vadilerden meydana gelen bölgedir Bk. Le Strange (2015), *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s. 459.

¹² Mukaddesî (1991), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 368.

¹³ Sâbî'nin et-Tâcî olarak da bilinen *Kitâbü Devleti Benî Büveyh ve Abbâri'd-Deylem ve İbtidâi Enrihim* ya da Kâtip Çelebi'nin kaydettiği şekilde *et-Tâcî fî Abbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye* adlı eseri hakkında çokça spekülasyon yapılmıştır. Eserin et-Tâcî olarak adlandırılması, Adududdevle'nin Tâcî'l-Mille lakabına nispeti dolayısıydı Bk. İbnü'n-Nedîm, (1997), *el-Fihrist*, s. 167; Kâtip Çelebi, (1941), *Keşfü'z-Zünnûn an Esâmîyi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, C. 1, s. 270; Miskeveyh, (2000), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem*, C. 1, s. 33.

¹⁴ Enver Konukçu (1992), "Behrâm-ı Gûr", *DİA*, C. 5, s. 356.

¹⁵ Adnânî Arapların atası olan Adnân'ın yedinci kuşaktan, Mudar'ın ikinci kuşaktan torunu ve Benû Dabbe adı verilen Arap kabilesinin de atasıdır Bk. Ali Öngül (1993), "Dabbe (Benî Dabbe)", *DİA*, C. 8, s. 393; İbn Mâkûlâ (1990), *el-İkmâl*, C. 5, s. 214.

¹⁶ Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî (2008), *el-Âsârü'l-Bâkiyye mine'l-Kurûni'l-Hâlîyye*, s. 44-45; İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdüli'l-Etrâk `alâ Sâiri'l-Ecnâd ves Menâkibi'l-Hazreti'l-`Âliyyeti's-Sultâniyye*, *Belleten*, C 4, S. 14-15, s. 250-266.

Ebû İshâk es-Sâbî'nin kariyerindeki en talihsiz tesadüf, Irak'ı ele geçirmek isteyen Adududdevle ile İzzüddevle Bahtiyar (967-978) arasındaki kavga sırasında Bahtiyar'ın divan kâtipliğini yürütmesi olmuştu. Adududdevle 367/978 senesinde Bağdat'a geldiğinde, Halife ve İzzüddevle Bahtiyar adına kendisine hitaben yazdığı mektuplar yüzünden Ebû İshâk'ı hapsetmişti. Adududdevle'ye onun üstünlüklerinden, hizmet adabındaki liyakatı vetecrübelerinden övgüyle söz edilmiş, hapisten çıkarılması için emir nezdinde şefaatte bulunulmuştur. Bunun üzerine Adududdevle *"atalarının övünülecek davranışlarını ve tarihini"* yazmak şartıyla onu hapisten çıkaracağını sözünü vermiştir. Böylece Ebû İshâk hapisteyken Büveyhoğullarının tarihi hakkındaki *"Kitâbü't-Tâci"* adlı eseri yazmaya başlamıştır. Kaynaklarına ifadesine göre Ebû İshâk henüz zindandayken bir gün arkadaşları onu ziyaret için yanına giderler. Kendisinin bir defteri silip tekrar yazdığını görürler ve ne yaptığını sorarlar. O da: *"Hurafeler yazıyor, yalanları bir araya getiriyorum"* cevabını verir. Ziyaretine gelen dostlarından bir tanesi onun bu sözünü doğruca Adududdevle'ye götürür. Adududdevle bu sözünden dolayı Ebû İshâk'ın fillerin ayakları altına atılmasını emreder. Bu emir üzerine Ebû'l-Kasım Abdülazîz b. Yûsuf ve Nasr b. Hârûn emirin huzurunda yere kapanıp etek öperek Ebû İshâk'ıbağışlaması için o derecede yalvarırlar ki, onların bu durumundan etkilenen Adududdevle'nin emrini geri aldığı kaydedilir. Kayıtlara göre Ebû İshâk, Samsâmüddevle (983-987, 989-998)tahta çıkıncaya kadar hapiste kalmıştır. Ebû İshâk'ın bu kıssasından, eserin ve dolayısıyla Büveyhilerin uydurma şecerelerinin, 367-372/978-983 yılları arasında kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır¹⁷.

Bîrûnî'nin kaydına bakılacak olursa, Büveyhîler devrinde dahi bu şecere üzerinde birtakım tartışmaların olduğu görülür. Devrin tarihçilerinden *Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. Nânâ* gibi bazı tarihçi ve nesep bilginlerinin Büveyhîlerin şecerelerindeki bazı kişiler ve bunların sıraları hakkında ihtilafa düşükleri anlaşılmaktadır. İbn Nânâ, Büveyh¹⁸'in şeceresinin, Fennâhüsrev b.

¹⁷ Bk. Yâkût el-Hamevî (1993), *Mu'cemü'l-Üdebâ'* (Thk. İhsan Abbâs), C. 1, s. 130-131.

¹⁸ Büveyhî kardeşlerin babaları.

Temmmâm b. Kûhî b. Şîrzîl yoluyla Büyük Sâsân¹⁹a uzandığını kabul etmekle birlikte, onun dışındaki bir kısım nesep bilginleri, şeceredeki Behram Gur'un Farslara mı, yoksa Araplara mı mensup olduğu hususunda görüş ayrılığı içindedirler. Behram'ın, Araplardan olduğunu iddia edenler, onun şeceresini Dabbe b. Üdd'e dayandırırken²⁰, Büveyhî hâkimiyetindeki Bağdat'ta yaşayan Emîr Sa'dü'l-Mülk İbn Mâkûlâ, Büveyhîler'in soyunu Sâbûr b. Erdeşîr²¹ (226-240)'e dayandırmaktadır²².

Şimdi biz burada, Büveyhîlerin şecereleri hakkındaki rivayetleri, müelliflerinin vefat tarihlerine göre kronolojik olarak sıralayacağız. Bu sıralamada, Ebû İshâk İbrâhîm es-Sâbî (ö. 384/994), İbn Hassûl (ö. 450/1058), Bîrûnî (ö. 453/1061'ler), İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082'den sonra)²³, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233)'in eserinde bulunan şecereler esas alınacaktır.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî'nin *Kitâbü't-Tâcî*²⁴ adlı eserindeki iki farklı şecere, Ebu'r-Reyhân el-Bîrûnî tarafından *el-Asârü'l-Bâkîyye*²⁵ de aynen nakledilmiştir. İbn Hassûl, Sâbî'nin icat ettiği söz konusu şecereyi uzun uzadıya incelemekle birlikte bizzat şecerenin kendisini nakletmemiştir, fakat açıklamaları Bîrûnî'deki şecereyle uyum içindedir. Sâbî'nin söz konusu eseri günümüze ulaşmadığından, Bîrûnî'nin verdiği şecereyi Sâbî'nin şeceresi olarak

¹⁹ Sâsânî hükümdarlarından Erdeşîr b. Bâbek'in beşinci kuşaktan atası olan Büyük Sâsân (*Sâsânü'l-Ekber*), Mes'ûdî'nin kaydına göre Yahûdî bir anneden dünyaya gelmişti, İbnü'l-Cevzî, (1992), *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. 2, s. 78; Mes'ûdî (2005), *Mürûcü'z-Zeheb*, C. 1, s. 189.

²⁰ Bîrûnî (2011), *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkîye)*, (Çev. Ahsen Batur), s. 81.

²¹ Erdeşîr b. Bâbek'ten sonra İran tahtına oturan hükümdardır Bk. Taberî (1968), *Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk*, C. 2, s. 51.

²² İbn Mâkûlâ (1990), *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb `ani'l-Mü'telef ve'l-Mubtelef fi'l-Esmâ' ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, C. 1, s. 371-372; Azimli, Büveyhîlerin nesepleri üzerindeki ihtilafa temas ederken, Zettersen ve Hittî'nin görüşlerini tekrarlamaktadır. Bk. Mehmet Azimli (2005), "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş bir Şii Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2, s. 19.

²³ İbn Mâkûlâ için Bk. Nuri Topaloğlu (1999), "İbn Mâkûlâ", *DİA*, C. 20, s. 168-169.

²⁴ Seâlibî (1983), *Yetîmetü'd-Debr fî Mehâsini Ehlî'l-Asr*, C. 2, s. 258; Kâtip Çelebi (1941), *Keşfü'z-Zünûn*, C. 1, s. 282.

²⁵ Bîrûnî'nin geçmiş milletlerin asılları, meşhur olan kolları, milletlere ait bayramları, kullandıkları takvimleri, onları diğerlerinden ayıran özelliklerini ele aldığı eserdir. Bk. Bîrûnî (2008), *el-Âsârü'l-Bâkîyye mine'l-Kuruni'l-Hâlîyye*, s. 4.

kabul etmek durumundayız. Buna göre Sâbî'nin, Büveyhî Hanedanı'nı, Fars hükümdarlarına bağlayan şeceresi şu şekildedir:

“*Büveyh b. Fennâbüsrev b. Semân b. Kûbî b. Küçük Şîrzîl b. Şirkede b. Büyük Şîrzîl b. Şîrânşâh b. Şîrfana b. Sasnânşâh b. Sasanburre b. Şûzîl b. Sasanâzer b. Kral Behram Gur*” (14 nesil)²⁶.

Behram Gur'un nesebini Araplara bağlayan şecere ise, *Behram b. Dabhâk b. el-Ebyaz b. Muaviye b. Deylem b. Basil b. Dabbe b. Üdd* şeklinde kaydedilmiştir²⁷. Büveyhoğulları'nın soyunu Sâbûr b. Erdeşîr'e dayandıran İbn Mâkûlâ'nın (475/1082'den sonra), *el-İkmâl*²⁸inde kaydettiği 21 nesilden meydana gelen şecere şu şekildedir:

“*Ebû Şucâ' Büveyh b. Fennâbüsre b. Temmâm b. Vezîl b. Sasnâzer b. Kral Behram Gâr b. Kral Yerzâdicerd b. Kral Hürmüç Kirmanşâh b. Kral Sâbûr b. Sâbûr Zi'l-Ektâf b. Kral Hürmüç b. Kral Nersi b. Kral Behram b. Kral Behram b. Kral Hürmüç b. Kral Sâbûr b. Kral Erdeşîr b. Bâbek b. Küçük Sâsân b. Bâbek b. Büyük Sâsân*”²⁹.

İbnü'l-Cevzî 372/983 senesinde vefat edenlerin listesini kaydederken, bu yıl vefat eden Adududdevle'nin nesebini, *Ebû Şüca' Fennâbüsrev b. el-Hasan b. Büveyh b. Fennâbüsrev b. Temmâm b. Kûbî b. Şîrzîl* (5 nesil) şeklinde kaydeder.

²⁶ Büveyhî kardeşlerin babaları Ebû Şucâ Büveyh ile ataları olduğu iddia edilen Sâsânî hükümdarı Behrâm Gûr'un (iktidarda olduğu yıllar 420-438) vefat tarihleri arasında 511 yıl bulunuyor. Sâbî'nin şeceresindeki 14 kuşağın her bir bireyinin ortalama 35-40 yıl yaşamış olduğunu kabul etsek $14 \times 40 = 560$, sene eder ki, bu yaklaşık olarak şeceredeki kuşak sayısı ile örtüşmektedir. Bk. Ahmet Güner (2000), “İmâdüddele”, *DİA*, C. 22, s. 173; Enver Konukçu (1992), “Behrâm-ı Gûr”, *DİA*, C. 5, s. 356.

²⁷ *el-Âsârü'l-Bâkîyye*'den nakledilen aşağıdaki kayıt için bakınız, Bîrûnî (2008), *el-Âsârü'l-Bâkîyye*, s. 44-45.

فقد ذكر أبو إسحاق إبراهيم بن هلال الصابي في كتابه الذي سماه التاج {في الأصل التاجي}: أن بويه ابن فناخسرو بن ثمان بن كوهي بن شيرزىل الأصغر بن شيركده ابن شيرزىل الأكبر بن شيران شاه بن شيرفته بن سسنان شاه بن سسن خره ابن شوزىل بن سسنانر بن بهرام جور الملك... ثم اختلفوا في بهرام فمن نسبهم إلى الفرس قال: هو بهرام جور، ساق النسب، و من نسبهم إلى العرب قال: هو بهرام ابن الضحاک بن الأبيض بن معاوية بن الديلم بن باسل بن ضبة بن أد...

²⁸ *el-İkmâl*, tabakât terâcim türü eserlerden olup, İbn Mâkûlâ olarak da bilinen Sa'du'l-Mülk Ebû Nasr Ali b. Hibetullâh b. Ca'fer (ö. 475) tarafından telif edilmiştir.

²⁹ İbn Mâkûlâ (1990), *el-İkmâl*, 371-2.

İbnü'l-Cevzî bu kaydı Emîr Ebû Nasr b. Mâkûlâ'dan aldığını ve onun da Adududdevle'nin şeceresini Sâbûr b. Erdeşîr'e dayandırdığını kaydeder³⁰.

İbnü'l-Esîr, nesep ilmi hususunda eşsiz bir âlim olarak nitelediği İbn Mâkûlâ'nın verdiği şecereyi, Büveyhîleri, Sâsânîler'e bağlayan en sağlam ve en muteber rivayet olduğunu kabul eder ve şöyle nakleder:

Ebû Şucâ' Büveyh b. Fennâhüsrev b. Şirzîl b. Sünbâd b. Kral Bebrâm Gur b. Kral Yezdicerd b. Kral Hürmüz b. Kral Şâbûr b. Şâbûr Zü'l-Ektâf (9 nesil).

Görüldüğü üzere İbnü'l-Esîr'in, İbn Mâkûlâ'dan naklettiği Büveyhî şeceresi, *İkemâl*'deki şecereden kısmî farklılıklar gösteriyor. *İkemâl*'de, Büveyh'in babası Fennâhüsrev ile Behram Gur arasında *Temâm b. Vezîl b. Sesnâzer* bulunurken, İbnü'l-Esîr'de *Şirzîl b. Sünbâd* bulunuyor. Bu durum İbnü'l-Esîr'in kullandığı *İkemâl* nüshasının farklı olmasından kaynaklanabileceği gibi, Bîrûnî'nin işaret ettiği üzere şecere üzerindeki tartışmanın bir yansıması da olabilir³¹.

İbnü't-Tıktakâ (ö. 709/1309'dan sonra), Büveyhîlerin nesebinin Büveyh'ten başlayarak bir bir Fars hükümdarlarına yükseldiğini oradan *Yebûdâ b. Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm Halîl*'e oradan da beşerin atası Hz. Âdem'e kadar uzandığını kaydeder³².

Yukarıdaki şecerele dikkatle incelendiğinde, bunların temel olarak Ebû İshâk es-Sâbî ve İbn Mâkûlâ'ya ait olmak üzere iki farklı kaynaktan geldiği görülmektedir. İbn Mâkûlâ, doğumundan yaklaşık 37 yıl önce vefat eden Ebû İshâk İbrâhîm es-Sâbî'nin rivayetinden habersiz gibi görünmektedir. Belki de itibar edilen bir hadis âlimi ve nesep bilgini olmasının sağladığı otorite sayesinde Ebû İshâk'a yöneltilen eleştirileri dikkate alarak yeni bir şecere icat etmişti. Zira İbnü'l-Esîr gibi çok yönlü bir tarihçi, İbn Mâkûlâ'nın nesep

³⁰ İbnü'l-Cevzî (1992), *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. 14, s. 290-291.

³¹ İbnü'l-Esîr (1997), *el-Kâmil fî'l-Târîh*, C. 7, s. 5-6; İbn Hallikan Büveyhîlerin soyunu İbnü'l-Esîr'den nakletmektedir. Bk. İbn Hallikan, (1900), *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, C. 1, s. 405; Zehebî ise İbn Mâkûlâ'dan itibaren İbnü'l-Esîr ve İbn Hallikân yoluyla ulaşan rivayeti naklediyor. Görüldüğü üzere İbn Mâkûlâ'nın rivayeti, sonraki tarihçiler için makul bulunmaktaydı. Bk. Zehebî (2006), *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 12, s. 248.

³² İbnü't-Tıktakâ (1997), *el-Fabrî fî'l-Âdâbi's-Sultânîyye ve'd-Düveli'l-İslâmîyye*, s. 270.

ilmindeki bilgi ve tecrübesini takdir ederek, onun kaydettiği şecereyi en doğru haber olarak nakletmektedir³³.

Kaynaklardaki birbirinden farklı Büveyhî şecerelerini aktardıktan sonra şimdi Büveyhîleri eski İran hükümdarlar sülalesine dayandıran şecerenin sıhhati üzerine yapılmış tartışmalara temas etmek istiyoruz. Büveyhîlerin nesebi hakkında ileri sürülen iddialar ve ortaya konan şecereler hakkında muhtemelen en erken ve en kapsamlı tartışma, devrin büyük edip ve kâtiplerinden olan *Ebü'l-`Alâ Muhammed b. Ali b. Hassûl*'un (ö. 450/1058)³⁴ eserinde bulunur³⁵. İbn Hassûl'u, Büveyhîlerin kökeni hakkındaki bir araştırmada önemli kılan sebeplerin başında, onun Abbâsî Halifeliğinin toprakları dâhilinde ortaya çıkan üç büyük hanedanın (*Büveyhîler, Gazneliler ve Selçuklular*) sarayında vazife almış olması gelir³⁶. İbn Hassûl, Türklerin faziletine dair yazdığı risalenin mukaddimesinde şu satırlara yer verir:

“Abretini dünyasına satmış ve hevâ ve hevesine uyarak doğru sözü bırakıp eğrilerle sapmış ve haksız yere bir kavmi olduğundan az göstererek başka bir kavme yaranmağa kalkışmış ve hazırlara uymuş olmak için gaipilere hamle ve kendilerinden menfaat beklenen dirilerden ümitler umarak ölüleri küçültmüş olmayayım!”

Burada İbn Hassûl, üzerinde emeği bulunan kimselere (*Büveyhîler*) haksızlık etmediğini ve eleştirilerinde insafı elden bırakmadığını ifade etmiştir.

³³ İbnü'l-Esîr (1997), *el-Kâmil*, C. 7, s. 5-6.

³⁴ İbn Hallikan, Seâlibî, Safedî, Bâherzî ve İbn Hamdûn gibi müellifler onun hayatı hakkında malumat verdikten sonra şüirlerinden bazı pasajlar naklederler. İbn Hallikan'a göre hayatı hakkındaki malumat şöyledir: “Muhammed b. Ali b. Hassûl (*noktasız bâ, noktasız sin ve var'ın ardından lâm*): Hemedanlı kâtiptir. Kendisi ileri gelen soylu kimselerden olup, nazım ve nesir türünde eserler vermiştir. es-Sâhib b. `Abbâd ve *el-Mücmel* sahibi İbn Fâris'ten ders almıştır. 450 senesinde vefat etmiştir.” Bk. İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, C. 3, s. 430-432; Yine İbn Hassûl'un şüirlerinden pek çok kıtaya aşağıdaki müelliflerin eserlerinde tesadüf olunmaktadır: Seâlibî (1983), *Yetîmetü'd-Debr*, C. 5, s. 114; Safedî (2000), *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, C. 4, s. 98-100; Bâherzî (1414), *Dümyetü'l-Kasr ve `Usratü Ehlil-`Asr*, C. 1, s. 411; İbn Hamdûn (1417), *et-Tezkiretü'l-Hamdünîyye*, C. 4, s. 115.

³⁵ İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 253-6.

³⁶ Önce Büveyhî Hükümdarı Mecdüddeve'nin vezirliğinde, ardından 1029'da Rey şehrinde Gazneli Sultan Mahmûd b. Sebüktegin'in Dîvânü'r-Resâil reisliğinde, 1035 yılında Rey şehrinin Selçuklular tarafından alınmasından sonra ise Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hizmetine geçmiştir. Bk. İbn Hassûl, (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 251; Sadi S. Kucur (1999), “İbn Hassûl”, *DİA*, C. 20, s. 29.

Büveyhîlerin İnan ve Irak'taki varlıklarına son veren Selçuklu yönetiminin erken devrinde kaleme alınan bu risalenin gayelerinden biri, Deylemli mezkûr hanedanın meşruiyet için icat ettiği mesnetsiz iddiaları iptal etmektir. İbn Hassûl, Tuğrul Bey'e Türkçe tefsir edilmek üzere vezir Amîdülmülk el-Kündürî (ö. 456/1064)³⁷ye sunduğu bu risalede, Büveyhîlerin Araplarla özellikle de Kureyş ile akraba olduklarını ileri sürmelerinin asılsız olduğunu ortaya koymuştur³⁸.

İbn Hassûl, Büveyhîlerin asıllarında olmayan vasıflarla yüceltilmesi ve Hz. Peygamber'in mensup olduğu şecereye yalan yere nispet edilmeleri hususunda Ebû İshâk es-Sâbî'nin mazur görülmesi gerektiğini kuvvetli bir biçimde vurgulamıştır. Zira bu şecereyi icat etmesi için Adududdevle onu ölümle tehdit edip üzerinde büyük bir baskı kurmuştu³⁹. İbn Hassûl'a göre Büveyhîlerin kökeni hakkında ileri sürülen görüşlerin tutarsız oluşları şu maddelerle özetlenmiştir:

1. Dabbe Kabilesinden ne Cahiliye devrinde ne de İslâmî dönemde Büveyhîlerin yaşadıkları Deylem bölgesine gittiği bilinen kayıtlara geçmiş bir kişinin bulunmaması.

2. Benû Dabbe'nin yaşadığı tarihi coğrafyadan (*Irak, Şam ve Cezâiretü'l-Arab*) hicret etmelerine sebep teşkil edecek herhangi tabii ve beşerî bir afete maruz kaldıklarının bilinmemesi.

3. Büveyhîlerin mezhepsel mensubiyetlerinin (*Şii-Zeydî*) aksine, Benû Dabbe'nin⁴⁰ Hz. Ali'ye karşı Hz. Osman'ın kanını dava eden grupta birlikte Muaviye'nin safında yer alması.

³⁷ Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziridir. Tam adı, Ebû Nasr Amîdülmülk İmâmüddîn Mansûr b. Muhammed el-Kündürî'dir Bk. Abdülkerim Özyayın (2002), "Kündürî", *DİA*, C. 26, s. 554.

³⁸ İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 250, 251, 258; Ahmed Ateş (1987), "Deylem" *İA*, C. 3, s. 568.

³⁹ İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 251-254.

⁴⁰ İstahrî (2004), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 205.

4. Sâbî'nin, Deylemliler'i, Benû Dabbe'ye nispet etmesinin, Dabbe Kabilesinin Kureyş, Temim⁴¹, Tay⁴², Kays⁴³, Handef⁴⁴ ve Akkil⁴⁵ gibi neseplerini büyük oranda muhafaza etmiş kabilelerden olmayıp, neseplerinin karışıklığıyla bilinmeleri.

5. Sâbî'nin aynı eserde, Büveyhîlerin, Behrâm Gur'un soyundan geldiğini iddia eden başka bir şecere daha uydurmuş olması⁴⁶.

Zettersteen, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Büveyhîler maddesinde, Büveyhîlerin Sâsânî hükümdarı Behrâm Gur'un neslinden geldiği tezini kabul etmez. Onları Sâsânî hükümdarına bağlayan şecerenin de zaten bizzat hükümdarın kendisine değil vezir *Mihr Nersî*⁴⁷ye bağladığını hatalı bir biçimde aktarır⁴⁸. Zira İbn Mâkûlâ'nın naklettiği şeceredeki Nersî, Sâsânî hükümdarlarının yedincisidir.

Şecerenin ne anlama geldiğini ve nasıl bir fonksiyon icra ettiğini araştırmak, özgünlüğünü ortaya koymak kadar önem arz ediyor. Yukarıda

⁴¹ Arapların Adnânî kolundan doğmuş Benû Temîm olarak da bilinen kabiledir. Bk. İrfan Aycan (2011), "Temîm (Benî Temîm)", *DİA*, C. 40, s. 418.

⁴² Kahtânî koluna mensup Benû Tay denilen bir Arap kabilesidir Bk. Adem Apak (2011), "Tay (Benî Tay)", *DİA*, C. 40, s. 187.

⁴³ Kays, Adnânîler koluna mensup kabileler topluluğudur Bk. Ahmet Önkâl (2002), "Kays Aylân (Benî Kays Aylân)", *DİA*, C. 25, s. 91.

⁴⁴ Handef, Arap kabileleri arasında sayılmaktadır Bk. Ebu'l-Bekâ' el-Hillî (1984), *el-Menâkıbu'l-Mezâdiyye fî Abbâri'l-Mülûki'l-Esedîyye*, C. 1, s. 171.

⁴⁵ İbn Hassûl bu yedi Arap kabilesinin neseplerini sahih bir şekilde koruduklarını ifade etmiştir Bk. İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 255.

⁴⁶ Bu tarihçi "Eğer Sâbî bir yolunu bulsaydı, Büveyhîleri Kureyş'e nispet ederek Adududdenle'nin hilafetini temin etmede tereddüt etmezdi", diyerek Büveyhîlerin Benî Dabbe'ye nispetlerinin asılsız olduğunu açık şekilde ifade etmektedir. İbn Hassûl'a göre Büveyhîleri Araplara ve Acemlere nispet eden şecere uydurmakla Sâbî en başta Büveyhîlere zulmetmiş, onların neseplerini araştırmak yerine meçhul kalmasına sebep olmuştu. Bk. İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 254-255.

⁴⁷ Zettersteen'in hangi kaynaktaki şecereyi kullandığını bilmiyoruz; fakat İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmâl* adlı eserinde naklettiği şeceredeki *Nersî*, Sâsânî hükümdarlarının 7.'si olan *Nersî* b. Behram b. Behram b. Hümmüz b. Şâbûr b. Erdeşîr'dir. Bk. İbnü'l-Belhî (2008), "Farsnâme", s. 33; Öyle anlaşılıyor ki Zettersteen, Sâsânî hükümdarlarının 13.'sü olan ve günahkâr Yezdicerd (Yezdicürd-ü Esîm) olarak bilinen Yezdicerd b. Behrâm b. Şâbur'un devrinde yaşayıp meşhur edip ve hâkimlerden olan ve ayrıca Yezdicerd'e vezirlik yaptığı anlaşılın Mihr Nersî ile Kral Nersî'yi karıştırmıştır. Zira Taberî'nin kaydına göre vezir Mihr Nersî devrin önde gelenlerinden olup Hezâr Bende lakabıyla biliniyordu. Bk. Taberî (1964), *Târîhu't-Taberî*, C. 2, s. 64.

⁴⁸ K. V. Zettersteen (1986), "Büveyhiler", *İA*, C. 2, s. 843; Erdoğan Merçil (1995), "Büveyhiler", *DİA*, C. 4, s. 497.

incelenen şecerelerin sıhhati üzerine yapılan tartışma önemli olmakla birlikte, özellikle Sâbî'den nakledilen şecerenin Büveyhî Emirlerinin tasvip ettiği bir kayıt olması, Büveyhîlerin meşruiyet çabalarına nasıl bir renk vermek istediklerini göstermesi bakımından önemlidir. Zira bu sayede, hanedanın en ihtişamlı varisi Adududdevle'nin, 'Arap imparatorluğuna' karşı eski İran geleneğini ihya etme niyetini anlıyoruz. Aslında onlardaki bu ülkü, kendisinden rol çaldıkları Ziyâr oğulları emiri Merdâvîc⁴⁹'in dilinde, "Ben Arap devletini yıkıp, yerine Acem devleti kuracağım" ifadeleriyle açık bir biçimde ifade edilmişti⁵⁰.

Bîrûnî'nin ifade ettiği gibi büyük kardeş İmâdüddeve Ali⁵¹'den önce Büveyhî ailesinin adını sanını bilen olmasa da⁵², o vakitler (4/10. yüzyılın ortalarında) İran ile Irak'tan ibaret olan Hilâfet topraklarının tamamını ele geçiren mütevazı bir ailenin ferdi için böyle bir şecerenin icadı neredeyse elzemdi. Fakat söz konusu şecere, bilinçli bir biçimde, Büveyhîlerin soyunu eski İran'a ve Hz. Peygamber'in büyük dedesi Adnan'a bağlayarak adeta çift yönlü bir manivela işlevi görüyordu. Bu şecere sayesinde Büveyhî emirleri Sâsânîler'in meşru varisleri olduklarını iddia etmenin yanında, imamette de hak sahibi olduklarını ileri sürüyorlardı. Söz konusu nesep iddialarının, Sünnî Halifelîği ilga etme projesinin bir parçası olduğunu söylemek mümkündür⁵³.

Büveyhîler Şia'nın Zeydiyye⁵⁴ koluna mensup olmakla, meşru Halifenin kim olacağı anlaşmazlığında bir taraf tutuyor, fakat dünyevi iktidarlarını tesis ederken önlerindeki parçalı yapıyı dönüştürecek yeni bir mekanizmaya ihtiyaç duyuyorlardı. Hz. Peygamber ile aynı kökten gelmek, dünyevi iktidarın

⁴⁹ Ziyârîler hanedanının kurucusudur Bk. C. E. Bosworth (1991), "Mardawidj", *EF*, C. 6, s. 539.

⁵⁰ Ebû Bekr es-Sûlî (1935), *Abhârü'r-Râzî Billâh ve'l-Muttakî Lillâh*, (Nşr. J. Heyworth Dunne), Matbaatü's-Sâvî: Kahire, s. 62; İbnü'l-Cevzî (1992), *el-Muntaẓam*, C. 13, s. 338; İbn Kesîr (1986), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 11, s. 178; Celâlüddîn es-Suyûtî (2004), *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 282.

⁵¹ Büveyhî kardeşlerin en büyüğüdür Bk. Ahmet Güner (2000), "İmâdüddeve", *DİA*, C. 22, s. 173.

⁵² Bîrûnî (2008), *el-Âsârü'l-Bâkîyye*, s. 44-45.

⁵³ Büveyhîlerin Şîî bir Halifelik kurma projelerinin detayları için Ahmet Güner'in kıymetli çalışmasına müracaat edilebilir. Bk. Ahmet Güner (1999), *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 21-41.

⁵⁴ 2/8. yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de Hz. Hüseyin'in torunlarından Zeyd'in Emevîlere karşı isyanı sırasında Zeyd'in etrafından şekillenen bir fırkadır. Irak, Taberistan ve Yemen'de yayılmış ılımlı bir Şîî zümre olarak tarif edilir Bk. Yusuf Gökalp (2013), "Zeydiye", *DİA*, C. 44, s. 328.

meşruiyetini temin için şimdiye kadar yozlaştırılan en önemli siyasi iddialardan biriydi ve Büveyhîlerin bu gücü keşfetmeleri çok zaman almadı.

Diğer taraftan onlardaki *İrânluk bilinci*' muhtemelen henüz tam olarak unutamadıkları eski din ve törelerinden kuvvet buluyordu. Büveyhîlerin eski İran hükümdarları geleneğine sıkı sıkıya bağlı oldukları, kestirdikleri sikkelerden ve İslâmî umdelere zıt olmasına rağmen *Şehinşâb*⁵⁵ unvanını taşımalarından dahi anlaşılıyor. 351/962'de Rey'de (*Muhammedîyye*) Rüküddevle adına kesilen gümüş sikkede Rüküddevle'nin portresi tıpkı Sâsânî hükümdarlarının paralarındaki gibi kompoze edilmişti⁵⁶.

Büveyhîlerdeki İranî bilincin belli bir temelini bulduğunu kabul etmek gerekiyor. Söz konusu bilincin kaynakları Büveyhî hanedanının mitolojik doğuşu hakkındaki rivayetlerde saklı olabilir. Fakat Büveyhîlerin selefi olan Ziyârîler⁵⁷'in kurucusu, Deylemlî kumandan Merdâvîc'in anne ve baba tarafından soylu bir aileden gelmesi hem Sâsânîler devrinde hem de İslâm fetihleri sırasında bölgeye sığınması muhtemel soylu ailelerin varlığını akla getirmektedir. İbnü't-Tıktakâ'nın açık bir biçimde, İbnü'l-Esîr'in ise belli belirsiz işaret ettiği 'Büveyhîlerin, Deylem bölgesine sonradan geldikleri' tezini, bu bağlamda akılda tutmak gerekmektedir.

III. Büveyhîlerin Dinî Durumu

Büveyhîlerin İslam'ı kabul etmelerinden önce hangi dine mensup oldukları bilinmemektedir. Onların mensup oldukları Deylemlîlerin dinleri hususunda da kesin bir delil bulunmamakla birlikte bazı karineler üzerinden tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Deylemlîlerin önemli bir kısmının Mecûsî⁵⁸ ve putperest olduğu tahmin edilir⁵⁹. Minorsky, onların içinde az da olsa Hıristiyan

⁵⁵ İbnü'l-Esîr (1997), *el-Kâmil*, C. 14, s. 290-1; Lutz Richter-Bernburg (1980), "Amîr-Malik-Shâhânshâh: `Adud ad-Daula's Titulature Re-Examined, *Iran*, C. 18, s. 83.

⁵⁶ George C. Miles (1964), "A Portrait of the Buyid Prince Rukn al-Dawlah", *American Numismatic Society*, C. 11, ss. 283-293. Sâsânîlerle Büveyhîlerin kendi dönemlerinde bastırılmış oldukları madeni paralar için Bk. Abdulhalik Bakır (2008), *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 202, 215-216.

⁵⁷ Hazar Denizinin güney doğu kısımlarını teşkil eden Taberistan ve Cürcan bölgelerine hâkim olmuş Deylemlî bir hanedandır Bk. C. E. Bosworth (2002), "Ziyarids", *IEP*, C. 11, s. 539; Erdoğan Merçil (2013), "Ziyârîler", *DİA*, C. 44, s. 498.

⁵⁸ ed-Dûrî (1945), *Dirâsât fi'l-'Asri'l-'Abbâsiyyeti'l-Müteabbire*, s. 239.

⁵⁹ Mes'ûdî (2005), *Mürüccü'z-Zeheb*, C. 4, s. 245.

unsurların bulunabileceğini kaydeder⁶⁰. Yukarıda zikredilen Ebû Şücâ' Büveyh'in rüyasındaki ateş⁶¹, Büveyhîlerin Müslüman olmadan önceki Mecûsî akidelerinden izler taşıdıkları tahmin edilebilir. Ayrıca Kuzey komşuları Hazarlarla çeşitli irtibatları dolayısıyla Yahudiliğe de yabancı olmadıklarını, hatta onların içinde, özellikle de Gîlân sakinleri arasında az da olsa Yahudi inancına bağlı kimselerin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Hazar Denizi'nin güney batı kıyısındaki küçük bir dağlık bölgede yaşayan Deylemliler, en azından onların bir kısmı, Hz. Ömer döneminden itibaren bölgeye yapılan akınlara büyük bir direniş göstermişlerdir. el-Belâzurî, muhtemelen 3/9. asrın ikinci yarısında, Kazvîn ve Deylem üzerine yapılan askerî harekâtlar tarihine dair topladığı bilgilerde, Deylem üzerine yapılan ilk askerî harekâtın Hz. Ömer zamanında düzenlenmiş olduğunu kaydeder. Esasında Hz. Ömer zamanında Kazvîn'i fethetmesi için Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be tarafından 21 (642) yılında gönderilen Berâ b. Âzîb, Kazvîn'in fethinden sonra Deylem'i de ele geçirmeyi planlıyordu. Fakat Deylemlilerin vergi ödemek şartıyla Berâ ile anlaştıkları bilinir. Hz. Osman zamanında Kûfe valiliğine getirilen Velîd b. Ukbe'nin Deylem üzerine bir sefer yaptığı kaydedilir, fakat söz konusu seferden bir netice alınmadığı anlaşılmaktadır. Deylemlilerin İslam ordularına karşı direndiklerini daha sonraki Halifeler zamanında yapılan askerî seferlerden anlamak mümkündür. Hz. Ali'nin hilafeti zamanında Deylem'e sefer düzenlenmesi ve ayrıca *"Sizlerden biri, bizimle birlikte Muaviye'ye karşı savaşmayı istemezse atını alsın ve Deylem'e gidip onlarla savaşsın"* sözü, Deylem'in onun zamanında da açık olan cihat cephelelerinden biri olduğunu göstermektedir. Hatta bu halife döneminde Mevalî (azatlı köle) statüsüne bağlı olarak Deylemliler Kufe'de önemli bir sosyal kitleyi temsil ediyorlardı.

⁶⁰ Minorsky (1991), "Daylam", C. 2, s. 190.

⁶¹ Baba Ebû Şücâ' Büveyh'e atfedilen menkıbevi rüya ve rüyayı tabir eden müneccim/kâhin, Deylemlilerin diyaneti hakkında ipuçları vermektedir. Bu rüya tabiri meselesi sırasında çocukların (Ali, Hasan ve Ahmed) çok küçük yaşta buldukları özellikle vurgulanır. Şu halde Büveyhî kardeşlerin çocuklukları eski Deylem dini tasavvurunun canlı bir biçimde yaşandığı bir çevrede geçmiştir. Yine bu rivayetten Deylem dini çevrelerinde sözlerine itibar edilen kâhinlerin fal bakma, rüya yorumlama, muska ve tılsım yazma gibi işler için kapı kapı dolaştıklarını, halkın da bunların gelecek hakkında verdikleri haberlere itimat ettiği anlaşılmaktadır. Bk. Abdulhalik Bakır, Abdulhamit DüNDAR (2019), "Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevi Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı", s. 26.

Anlatılanlara göre bunlar Kufe'ye gelmeden önce, Fars kumandanı Rüstem'in ordusunda yer alarak Kâdisiye Savaşı'nda Müslümanlara karşı savaşmışlardı. Fakat onlar, bu savaş esnasında İslam ordusu başkumandanı Sa'd b. Ebî Vakkas ile bir anlaşma yaparak, arzu ettikleri bölgeye yerleşmek ve diledikleri Arap kabilesinin himayesine girmek şartı karşılığında Müslüman oldular. Emevîler devrinde Deylem'e yapılan en büyük seferlerden birini Haccâc düzenlemişti. Haccâc'ın, Amr b. Hânî el-Absî'nin kumandasında gönderdiği 12.000 kişilik bir ordunun da bir netice alamadığı anlaşılmaktadır⁶².

Deylem coğrafyasının boyun eğdirilemeyen şöhreti hakkındaki anlatılardan biri de Emevîler zamanına aittir. Haccâc, Deylem halkını İslâm'a davet için bir heyet göndermişti. Ya İslâm'ı kabul edecekler ya da cizye vermeye razı olacaklardı. Fakat onlar her iki teklifi de reddettiler. Bunun üzerine el-Haccâc, adamlarına Deylem bölgesinin dağlarını, vadilerini, ovalarını, doğal engelleri ve ormanlarını gösteren bir harita hazırlamalarını emretti. Rivayete göre Haccâc, Deylem'den gelen bir heyete, size teklif edilen şeyleri ya kabul edersiniz yahut beldenizi tahrip eder, savaşçılarını öldürür, neslinizi kuruturum, zira artık memleketinizin haritası elimdedir diye onları tehdit etmişti. Heyettekiler haritayı kendilerine göstermesini isterler ve onlara gösterilir. Deylem heyeti haritadakilerin doğru olduğunu kabul ederler fakat: "Deylem haritası hakkındaki bilginiz doğru fakat bu harita, sarp yokuşları ve geçitleri bekleyen adamları çizmemiştir. Bu işe kalkıştığında bunun ne anlama geldiğini öğreneceksin!" şeklinde karşılık vermişlerdi. Yüzyıllar boyunca ele geçirilemeyen Deylem'in yalçın kayalıklar üzerinde kurulu kalelerinden biri de 11. asrın sonlarına doğru Bâtınî karargâhı haline gelen Alamut Kalesi'dir⁶³.

Hârûnürreşîd devrine (786-809) gelindiğinde dahi Kazvîn halkı, (Deylemlileri kastederek) düşman topraklarına yakın olduklarını, onlara karşı sık sık mücadele verdikleri için üzerlerine olan onda bir oranındaki öşür vergisinin azaltılmasını Halife'den istemişlerdi. Deylem üzerine yapılan gazâ seferleri sonraki dönemlerde de devam etmişti. Nitekim Me'mûn'un halifeligi

⁶² Belâzurî (1988), *Fütûhu'l-Büldân*, s. 314-317; Abdulhalik Bakır (2008), *Hız. Ali ve Dönemi*, s. 465.

⁶³ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 546-547; Abdülkerim Özeydî (1989), "Alamut", *DİA*, C. 2, s. 336-337; B. Hourcade (1985), "Alamut" *Encyclopædia Iranica*, C. 1/8, ss. 797-801.

zamanında Afşin'in valilerinden olan Ebû Dülef el-Kâsım b. İsa, Deylem'de bazı kaleleri fethetmeye muvaffak olmuştu. Yine el-Mu'tez Billâh'ın, Musa b. Boğa el-Kebîr kumandasında 253/867 senesinde Deylem ve Taberistan üzerine gönderdiği ordu esasen bölgede yeni bir siyasi teşekkül oluşturan Hz. Ali taraftarlarını dağıtmak amacını taşıyordu. Musa b. Boğa Deylem'de çok şiddetli çatışmalara girmiş ve yaklaşık 200 yıldır İslâm ordularına direnen âsî Deylem halkına ağır bir darbe indirmişti⁶⁴.

Ancak Deylemliler 3/9. asrın ortalarına kadar eski dinlerinde ısrar etmişlerdi. Savaşçı tabiatları çok eski zamanlardan beri bilinen Deylemliler'i Müslüman bir devletin ateşli taraftarları olarak ilk defa Zeydî imamların saflarında görüyoruz. Bu sebeple onların toplu olarak ihtida etmelerinin Şii-Zeydî imamlar eliyle olduğu görüşü ağır basmaktadır. el-İstahrî'nin: "*el-Hasan b. Zeyd⁶⁵'in zamanına kadar Deylem dâr-ı küfr olarak kalmıştı. Alevî daveti neticesinde onlardan bir kısmı İslâm'ı kabul etti. Bununla birlikte günümüzde dahi Deylem'e bitişik dağlarda yaşayan kâfirler vardır*" ifadesi bunun gerçekten de böyle olduğunu gösteriyor⁶⁶.

Deylemliler'in Müslümanlaşma serüveni 3/9. asrın başlarında Abbâsî takibatından kaçarak bu bölgeye sığınan Zeydî imamların tarihiyle başlar. Deylem bölgesinin toplu bir biçimde İslamlaşması ise Hz. Hüseyin'in torunlarından olan Hasan el-Utruş (ö. 304/917)⁶⁷un sayesinde olmuştu. Hasan el-Utruş, Abbâsî takibatından kaçan diğer Ehl-i Beyt mensupları gibi daha rahat faaliyette bulunabileceğini düşündüğü, Taberistan Zeydîliği'nin kurucusu ve Hz. Hasan'ın soyundan gelmeleri sebebiyle de amcazâdeleri olan Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin yanına gitmişti. Fakat bir süre sonra onlarla arası açıldığı gibi Abbâsîler'in Nişâbur ve Cürcan amilinin de gazabına uğramıştı. Önceleri onun tebliğ faaliyetlerine olumlu bakan Abbâsî idarecisi daha sonra ondan

⁶⁴ Belâzurî (1988), *Fütûhu'l-Büldân*, s. 314-317.

⁶⁵ Taberistan Zeydî Devleti'nin kurucularından olup 270 senesinde ölmüştür. Ölünce yerine kardeşi Muhammed b. Zeyd geçmiştir. Bk. İbn Hallikân (1900), *Vefeyâtu'l-A'yân*, C. 6, s. 424.

⁶⁶ İstahrî (2004), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 205; Mes'ûdî (2005), *Mürüccü'z-Zeheb*, C. 4, s. 297.

⁶⁷ Hz. Hüseyin'in torunlarından ve Taberistan Zeydî devletinin üçüncü hükümdarıdır. Taberistan bölgesindeki faaliyetleri sırasında Abbâsî valisi tarafından hapse atıldığında gördüğü işkence yüzünden kulağı sağır olmuştu. Bu sebeple sağır (*utruş*) lakabı ile anılmıştır. Bk. İsa Doğan (1997), "Hasan el-Utruş", *DİA*, C. 16, s. 357.

şüphelenmiş, hapsederek ağır işkencelere maruz bırakmıştı. Bu işkenceler sırasında sağır olan kulağından dolayı ona *Utruş* lakabı verilmişti.

Hasan el-Utruş, Halife el-Mu'tazid Billâh'ın ölümünden (289/902) sonra Deylem'e giderek o zamanlar bu bölgeye hükmeden Deylemli Cestânyân/Justânyân⁶⁸ Hanedanı ile iyi ilişkiler kurduktan sonra tebliğ faaliyetlerine hız verdi. Kısa sürede hatırı sayılır bir taraftar kitlesine sahip olunca, artık bölgenin sorunlarıyla uğraşan yerel bir *Deylemî* yönetici hüviyeti kazandı. Bölgeyi ele geçirmeye çalışan Tâhirîler⁶⁹e karşı, meralar üzerinde Deylemîlerle ortak kullanım hakkına sahip olan Cestânîlerle bir ittifak kurdu⁷⁰. Zeydî imamlar böylece sürülerini Hazar vilayeti boyunca otatabileceklerdi. Bu aynı zamanda Deylemlilerin genişleme fikrine aşına olmalarına ve güçlerinin farkına varmalarına zemin hazırladı. Çok geçmeden 302/914 Zeydî imamlar hareketlerine yeni bir mecra bularak, halkı Cestânî prenslerine karşı kıskırttılar. Hasan el-Utruş, yerel hanedan Cestânîlerle girdiği savaşı kazanınca Deylem'in yegâne hâkimi konumuna yükseldi. Utruş, üzerine gönderilen Sâ mânî ordusunu da mağlup edince, Amul⁷¹ şehrine giderek imametini ilan etti. Böylece, Deylem ve Taberistan'daki Zeydî hâkimiyeti, Hz. Hasan kolundan Hz. Hüseyin koluna geçmiş oldu⁷².

Deylemliler uzun yıllar İslâm fetihlerine karşı durmuşlar ve bu yüzden de yaşadıkları bölge Müslümanlar tarafından esir köle temin edilen *Dârü'l-barb* kategorisinde kalmıştı. Zeydî İmam Hasan b. Ali el-Utruş'un (ö. 302/914) bu uygulamaya son vermek için daha Sâsânîler zamanından başlayarak Abbâsiler devrine kadar Deylem üzerine düzenlenen seferlerde bir üs olarak kullanılan Şalus (*Çalus*) kalesini⁷³ tahrip ettirdi (302/914). Bu gelişme asırlardır boyunca

⁶⁸ İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 253; İstahrî (2004), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 204.

⁶⁹ Tâhirîler Hanedanı, adını kurucusu Tâhir b. Hüseyin'den almıştır. Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinden hüküm sürmüşlerdir Bk. Hasan Kurt (2010), "Tâhirîler", *DİA*, C. 39, s. 403.

⁷⁰ İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 32-33.

⁷¹ Kuzey İran'daki Mâzendarân eyaletinde bulunan bir şehirdir. Bk. Mustafa L. Bilge (1991), "Âmül", *DİA*, C. 3, s. 99.

⁷² İsa Doğan (1997), "Hasan el-Utruş", *DİA*, C. 16, s. 357.

⁷³ Çalus Nehri'nin Hazar Denizi'ne dökülürken oluşturduğu alüvyon delta ovasında bulunan küçük bir kasabadır. Bk. Bernard Hourcade (1990), "Çâlûs", *Encyclopaedia Iranica*, C. 4, Fas. 7, s. 720.

eğdirilemeyen sarp dağların artık bir İslâm beldesi haline gelmesi anlamına geliyordu. Minorsky'nin ifadesiyle, Alevî propaganda, askerî seferlerle üstesinden gelinemeyen şeyi barış yoluyla halletmiş, fakat bu sebeple de Deylemliler, Şia'nın Zeydiye mezhebini benimsemişlerdi⁷⁴. Ancak İbnü'l-Belhî onların benimsediği başka bir mezhepten de bahseder ve şöyle der:

"Kaliçar⁷⁵ döneminde Sebeiler Mezhebi⁷⁶ ortaya çıktı, aynı şekilde bütün Deylemliler bu mezhebe tabi olmuşlardı. Şimdilerde bu mezhebin adına Batınî⁷⁷ adı verilmektedir. Sebe mezhebi davetçilerinin elebaşlarından Ebu Nasır bin İmran adında birisine Batınî adı verilmekteydi. Bu kişi, Deylemliler arasında bir peygamber gibi kabul görmüştü. Bu adam, Kaliçar'ı yoldan çıkarmış onu Sebei mezhebine çekmişti. Şimdiki Fars kadısının atası olan Abdullah din ve sünnete olan bağlılığından dolayı, bir hile bulup bu melunun fitnesini defetmek istiyordu. Kaliçar'dan gizli bir görüşme talep etti ve Kaliçar'ın kendisine saygısı vardı. Onun bu talebini kabul etti. Onunla yalnız kaldıktan sonra, "görüyorsun ki, saltanat çok ince bir iştir" dedi. Bu Ebu Nasır bin İmran⁷⁸ her tarafa yayılarak senin askerlerini kendi taraftarı haline getirdi. Eğer bu adam saltanatı senin elinden almak istese, bunu bir saat içerisinde yapabilir. Böyle bir durumda bütün askerlerin ona tabi olacaklardır. Bu manadan olarak Kaliçar iyice düşünmeye başladı. Bu sözlerin şaka olmadığını farkına vardı. Abdullah'a şöyle dedi; "peki bu işin tedbiri nedir.". Dedi ki: ya onu gizlice öldürmek veya hiç kimsenin duymayacağı bir şekilde bu memleketten uzaklaştırmak. Kaliçar Acemli akrabalarından yüz atlı hazırladı. Kadı'nın bir mutemedi ile beraber yüz tane Türk köleyi yanlarına vererek bu davetçi adamı kaba bir bineğin üzerine bindirip götürdüler. Fırat suyunu geçirdikten sonra, ondan kesin bir söz aldular ve

⁷⁴ Minorsky (1964), "Daylam", s. 17; Dûrî (1945), *Dirâsât fi'l-'Asri'l-'Abbâsiyyeti'l-Müteabhire*, s. 241.

⁷⁵ Büveyhî hükümdarlarından Ebû Kâlicar (ö. 440/1048) olmalıdır Bk. Ahmet Güner (1994), "Ebû Kâlicâr", *DĀA*, C. 10, s. 171.

⁷⁶ Hz. Peygamber zamanında yaşamış büyük münafıklardan Abdullah b. Sebe'ye nispet edilen ve Hz. Ali'nin ilahlığını ve ölümsüzlüğünü ileri süren sapık bir fırkadır Bk. (2009), "Sebeiyye", *DĀA*, C. 36, s. 244.

⁷⁷ Dinin ana kaynakları olan ayet ve hadisin zahiri anlamlarını kabul etmeyen, murad edilen gerçek manaları ancak masum imamların bileceğine inanan aşırı bir dini fırkadır Bk. Avni İlhan "Bâtıniyye", *DĀA*, C. 5, s. 190.

⁷⁸ Arslan Besâsirî'nin Bağdat'ı ele geçirerek Halife el-Kâim bi-Emrillâh'ı şehirden çıkardığı 440 senesi vukuatında Halep kalesinde bulunan Ebû Nasr b. Ebi İmrân adında bir dâiden söz edilir. İbnü'l-Belhî'nin bahsettiği kişi ile aynı zât olmalıdır Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013), *Mir âtü'z-Zamân*, C. 19, s. 56.

*eğer bir daba geri dönerse, kanının mubah olacağını söylediler. Böylece bu adam Mısır'a gitti. Bunu anlatmaktan maksadım bu vilayetin insanlarının akide ve yollarının istenildiği gibi anlaşılmasını sağlamaktır."*⁷⁹.

Deylem'de yaşayan Büveyhîlerin yaklaşık bu vakitlerde Müslüman oldukları tahmin edilir. Büveyhî kardeşlerin en büyüğü olan İmâdüddeve Ali'nin 281/894'de doğduğu, 914-917 yılları arasında Hasan el-Utruş'un hizmetine girdiği bilindiğine göre, babaları Ebû Şucâ' Büveyh'in yaklaşık 287/900 yılında Müslüman olduğunu kabul edebiliriz. Bu tarih yaklaşık olarak Hasan el-Utruş'un, Halife el-Mu'tazid'in ölümünden sonra Deylem ve Cîlân'da tebliğ faaliyetlerine hız verdiği döneme denk gelmektedir.

Deylemlilerin çoğu Şîî idi. Alevî dâîlerin Deylemliler arasındaki faaliyetleri, Deylem ahalisinin Müslüman olmasında önemli bir rol oynamıştı. Onların davet esaslarında Allah'ın dinini, Peygamberinin sünnetini ve Ali b. Ebî Tâlib'in imametini kabul etmek bulunuyordu. Ayrıca Hz. Ali'yi diğer sahabeden üstün tutma düşüncesi davetin belirgin vasıflarındandı. Deylemlileri İslâm'a davet edenler arasında Hanefî ve Şâfî bir kısım âlimler de bulunuyordu. Onlar sayesinde Deylemliler arasında az da olsa Sünnî akideyi benimseyenler olmuştu. Deylemlilerin aksine Gîlânlıların çoğu Sünnîliği kabul etmişti. Onların Sünnî olmaları, Deylemlilerden önce İslâm'ı kabul etmelerine bağlıyordu⁸⁰.

IV. Büveyhîlerin Türklerle Olan İlişkileri

Erbil Türkmenlerinden Prof. Dr. Hüsâm Davud Hızır el-Erbilî, 2017 yılında Erbil şehrinde yayınlamış olduğu "et-Türk ve't-Târihü't-Türki fi'l-İrâk" (Türkler ve Irak'ta Türk Tarihi) adlı eserin 276-296 sayfaları arasında Büveyhîler hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Burada Türklerin Büveyhî devletinin hem kuruluşunda hem de hem de gelişiminde Deylemlilerden daha fazla rol aldıklarını ifade ederek bu devletin onların gücü ve desteği neticesinde ayakta kaldığını dile getirmiştir. Onun bu konuda vermiş olduğu bilgileri beş maddede özetledikten sonra Büveyhîlerin Türklüğü hususundaki değerlendirmemize geçmek istiyoruz.

⁷⁹ İbnü'l-Belhî (2008), *Farsnâme*, s. 102-103.

⁸⁰ İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 253.

1. 334/945 yılında Ahmed b. Büveyh (Muizzüddeve) Ehvaz'dan hareket ederek Bağdat'a yöneliğinde, ordusunun büyük bir kısmı Türklerden oluşuyordu; bu esnada hacibi başkumandanı ise Türk kökenli Sebüktekin (ö. 363/973-974) idi.

2. Bağdat'taki Türklerin başı ve Büveyhî ordusunun başkumandanı Ebül-Hâris Arslan el-Besâsirî (ö. 451/1060)de bir Türktü. Abbasî halifesi el-Kâim onu başkumandan yapmış, Irak ve Huzistan minberlerinde hutbeyi adına okutmuştur. Ancak daha sonra bu kumandan el-Kâim'e karşı gelerek onu Bağdat'tan uzaklaştırmış ve Mısır Fatımî hükümdarı el-Müstansir el-Ubeydî adına hutbe okutmuştur.

3. Büveyhî hükümdarı Adududdeve de Türklere büyük değer vermiştir. Onun döneminde kumandanlardan Senglü, Abdullah b. Sa'dân ve hâcibi Toğan önemli görevler üstlenmişlerdir. Ancak bu hükümdar Türklerle Deylemliler arasında denge politikasını tercih etmiştir.

4. Büveyhî hükümdarı Samsâmüddeve (983-987, 989-998) kendinden önceki hükümdarlar kadar dirayetli bir siyaset uygulayamamış ve sonuçta Türk askerlerinin desteğini kaybederek Şerefüddeve'nin yanında toplanmalarına sebep olmuştur. Bunun neticesinde Şerefüddeve, 3000 Türkle Samsâmüddeve'yi mağlup ederek 376/986-987 yılında Bağdat'a girmiş ve beşinci Büveyhî hükümdarı olmuştur. Böylece bu dönemde Türklerin yıldızı parlamış ve 25 yıl boyunca Büveyhî ordusunun en önemli kuvveti haline gelmişlerdir.

5. Türklerin hâkimiyeti ve etkinliği, Sultanüddeve, Müşerrifüddeve, Celâlüddeve, Ebu Kalicâr ve el-Melikü'r-Rahîm dönemlerinde de güçlenerek devam etmiştir. Bu dönemde Deylemliler, Türklerin bu ordu ve siyasetteki ağırlıklarını kıskanmış, zaman zaman iki kesim arasında ihtilaflar ve hatta küçüklü büyüklü çarpışmalar meydana gelmiştir⁸¹.

Büveyhîlerin kökeni konusunu "Büveyhîler Türk mü?" başlığı altında ele alan Prof. Dr. Hüsâm Davud Hızır el-Erbilî, Mustafa Cevâd'ın konuyla

⁸¹ Hüsâm Davud Hızır el-Erbilî, *et-Türk ve't-Târihü't-Türkî fi'l-İrâk Kıssatü'l-Vüçûd-et-Türki et-Türkamâni fi'l-İrâk min Evveliyetihim Hatta İnkazâi'l-Osmâniyye*, s. 276-283.

ilgili 'Tarihçilerden bazıları Büveyhoğullarını Acemleşmiş Türkler olarak kabul etmektedirler.' şeklindeki tespitine yer verir. Erbili daha sonra:

“Ben de çalıştığım bu konu ile ilgili olarak onun bu sözünde karar kaldım; böylece şu kanaata vardım: Büveyhî hükümdarlarının eğilimi gizli bir şekilde Türklerden yanaydı. Ayrıca onlara başkalarından daha fazla güveniyorlardı. Onları Deylemlilerin önüne geçirmişlerdi. Maaşlarını arttırmışlar, onlara büyük araziler ikta etmişler, kendilerine yakın kalmışlar ve onları başkumandanlar, kumandanlar, hacıpler, sır kâtipleri, kâtipleri, maiyetleri ve üst sınıf görevlileri yapmışlardır. Büveyhî Emiri Muizzüddevlle kendinden sonra yerine geçecek olan oğlu İzzüddevlle'ye, ordunun özü olmaları nedeniyle Türklerle iyi davranmasını vasiyet etmiştir”⁸².

V. Değerlendirme

Büveyhî ailesinin kökenini tespit konusunda en önemli zorluğun klasik tarih ve coğrafya eserlerinde geçen bilgilerin büyük bir kısmının direkt olarak Büveyhîlerle ilgili olmayıp da onların yaşadığı Deylem coğrafyası ve buranın halkı Deylemlilerle ilgili olmasıdır. Konuyla ilgili diğer açık ve net olmayan bir husus ta Büveyhî hanedanına mensup olan hükümdarların, hanedanlığa siyasî ve manevî meşruiyet kazandırmak uğruna bu işi daha da zorlaştıran bir tutum içerisine girerek soylarını önce Behram Gur'a, onun soyunu da Arap Kabilelerinden Dâbbe b. Üdd'e dayandırmalarıdır. Neyse ki Büveyhî hükümdarlarının özellikle de Adududdevlle'nin bu hanedanlığa meşruiyet kazandırma girişimi, Birûnî ve İbn Hassûl gibi meşhur İslam ve Türk İslam tarihçileri tarafından reddedilmiş ve doğru olmadığı kanıtları ile birlikte ortaya konulmuştur. Ayrıca Ortaçağ İslam coğrafyacılarından el-Mukaddesî ve el-İstahrî'nin, Büveyhîlerin haşir neşir oldukları Deylem ve Cilân (Geylân) bölgelerinin önemli sakinleri olan Deylemliler ve Cîlilerin (Gilanlılar) konuştukları dilin Farsçadan farklı bir dil olduğunu ve hatta Taberistan, Kûmis ve Cürcan lisanlarına da benzemediğini belirtmişlerdir. Bütün bu bilgi, görüş ve perspektiflere dayanarak Deylemlilerin, dolayısıyla da Büveyhîlerin Arap ve Fars kökene bağlı bir sosyal kitle veya topluluk olmadıklarını söyleyebiliriz.

⁸² Erbilî, *et-Türk ve't-Târibü't-Türkî fi'l-İrâk*, s. 296.

Büveyhîlerin Türk olup olmadıklarına gelince, bu konuyu daha da net ve belirgin bilgiler şeklinde sunmak için maddeler halinde ele almayı uygun görmekteyiz.

1. Daha önce de belirttiğimiz gibi İbnü't-Tıktakâ'nın açık bir biçimde, İbnü'l-Esîr'in ise belli belirsiz işaret ettiği 'Büveyhîlerin, Deylem bölgesine sonradan geldikleri' tezini hatırlatmak isteriz. Bu da şu anlama gelmektedir: Büveyhîlerin Deylemlilerle olan ilişkileri ırksal yapıdan ziyade coğrafi yapıya dayanmaktaydı. Muhtemelen bu faktör, Büveyhî hükümdarlarının İranlılık bilincini de derinden etkilemiştir. Burada, Büveyhîlerin eskiden beri Deylem'in sakinlerinden mi yoksa buraya sonradan mı yerleştikleri sorusu önem kazanmaktadır. İbnü't-Tıktakâ'ya göre Büveyhîler, Deylemli değillerdi. Zira onlar sadece Deylem'de muvakkaten oturmuş olmaları sebebiyle kendilerini Deylemli olarak tesmiye etmişlerdi⁸³. Zebîdî'nin, İbnü'l-Kelbî'den yaptığı nakilde de buna işaret ediliyor olmalıdır. Çünkü bu rivayette, Deylemliler'in dağlık bölgeye bir Acem hükümdarı tarafından yerleştirildiği ifade edilmektedir⁸⁴. Bu başlık altında son olarak Deylem sakinlerinin tipolojisine dair el-İstahrî'nin, "*Deylemliler'in, zayıf cüsseli, seyrek saçlı, aceleci ve aldırma bir tabiatları vardır.*" sözüne yer vermek istiyoruz⁸⁵. Deylemlilerin aceleci tabiatlarını, Büveyhîlerin Irak şubesinin kurucusu Muizzüddeve'nin oğlu, Bahtiyar'ın Türklerle savaşında dahi müşahede etmek mümkündür. Muizzüddeve'nin azatlılarından Şûi Türk kumandan Sebüktegin ile İzzüddeve Bahtiyar arasında 364/974-975 senesinde çıkan büyük kriz, Türklerle Deylemliler'i karşı kaşıya getiren en büyük siyasi olaylardandır. Türk kumandan, Bahtiyar'ın ailesini Bağdat'ta esir ettiği sırada, Büveyhî emîri Ahvaz'a iltica etmek zorunda kalmıştı. Türklere karşı eli kolu bağlı olan Bahtiyar'ın, amcası Rey hâkimi Ruknüddeve ve onun oğlu Fars (Şîrâz) hâkimi Adudüddeve'den imdat istemekten başka çaresi kalmamıştı. Ruknüddeve, yeğeni Bahtiyar'ı Türklerden kurtarmak için Rey'den gönderdiği ordunun başına Ebü'l-Feth İbnü'l-Amîd'i getirmiş, Fars hâkimi Adudüddeve'ye de ordusuyla Irak'a yardıma gitmesini emretmişti. Rey ve Fars ordularının

⁸³ İbnü't-Tıktakâ (1997), *el-Fabrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye*, s. 270.

⁸⁴ Zebîdî (2000), *Tâcü'l-Arûs*, C. 32, s. 165.

⁸⁵ İstahrî (2004), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 205.

geldiğini duyan Alptekin kumandasındaki Türk süvari birlikleri, Deylem ordusunu Diyala'da karşılamak üzere kuzey istikametine çekilmişti. Diyala'da yapılan savaşta müttefik Deylem ordularının sol cenahını teşkil eden Bahtiyar'ın emrindeki birlikler, hareketi idare eden Adududdevle'nin durun emrine rağmen aceleyle Türklerin üzerine saldırmışlar, geri çekilme taktiği uygulayan Türk süvari birlikleri, müttefik Deylem ordusunun merkezinden uzaklaşan bu birliğe ani bir ricat ile büyük bir darbe indirmiş, ordunun tamamına yakınına imha etmişti⁸⁶.

2. Deylem bölgesinin sakinleri, Gîlân'da (Cîlân)⁸⁷ yaşayan ve akrabaları olan Gîlânlılar gibi yaşadıkları coğrafyaya nispet edilerek anılmışlardır. Bu da sanki onlara ait kavim adanmış gibi telakki edilmiştir. Her ne kadar hem bölgeye hem de orada yaşayan halka *Deylem* denildiği kaydedilmişse de *Cîlî* yahut *Deylemî* diye bilinen kavimlerin, yaşadıkları coğrafyaya nispetle bu adı aldıklarına şüphe yoktur. Büveyh'in mensup olduğu *Şirzîl-Âvendân* gibi kabilelerin varlığı bu düşünceyi haklı çıkarmaktadır. Tarih, coğrafya ve tabakât kitaplarında, Büveyhî emirlerinin isimlerinin sonlarına eklenen *Deylemî* nisbesi de şüphesiz onların mensup oldukları coğrafyadan ötürüydü. Deylem adı muhtemelen 4/10. yüzyıl coğrafyacılarının yaptıkları gibi, küçük bir bölgede birbirinden büyük oranda yalıtılmış alanlarda yaşayan, dil ve yaşam biçimleri birbirlerinden farklı kabileleri bir arada ifade etmek için icat edilmiş bir isimdi.

Büveyhî hanedanının nispet edildiği *Deylem* bölgesinin tarihi, Büveyhîlerin kökeni hakkındaki araştırmalarda kilit rol oynamıştır. Minorsky, Deylemlileri İrânî bir kavim olarak niteler. Fakat yine bir ihtiyat payı bırakarak, onların (*Daylamites*) en eski atalarının kim olduğunun belirsiz olduğunu, muhtemelen, ilk İrânî sülalelerden biri oldukları tahmininde bulunur⁸⁸.

⁸⁶ Miskeveyh (1921), *el-Kısmu'l-Abîr min Kitâbi Tecâribü'l-Ümem*, (Thk. H. F. Amedroz), C. 2, s. 340.

⁸⁷ Hazar Denizi'nin güneyindeki Elburz sıradağlarını aşarak Hazar'a dökülen Sefid Rûd'un sarp Deylem dağlarını indikten sonra oluşturduğu geniş deltaya ve bu bölgede yaşayan halka denilmiştir. Araçlar Farsçadaki G harfini C ile telaffuz ettiklerinden Gîlân'a Cîlân, Gîlânlıları da Cîlî şeklinde tanımlamışlardır Bk. Le Strange (2015), *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s. 227.

⁸⁸ V. Minorsky (1991), "Daylam", *EF²*, E.J. Brill: Leiden, C. 2, ss. 190; Bernard Lewis, Büveyhîleri İrânî mahalli bir hanedan olarak tanımlar: "In that year [945] the Buwaihids, a Persian local dynasty...". Bk. Bernard Lewis (1967), *The Arabs in History*, s. 144.

Büveyhî hanedanının kökeni hakkındaki iddialar, şecereler bağlamında ele alınmış ve bunların sıhhat dereceleri sorgulanmıştı. Şimdi biz burada doğrudan Büveyhîlerin etnik kökenlerine dair kaynaklarda zikredilen kayıtları değerlendirmek istiyoruz. İlk olarak, Hamza el-İsfahânî'nin kaydıyla başlayalım. Büveyhî hâkimiyetinin başlarında vefat eden Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971), Deylem'i, idari ve mali bakımdan Taberistan'a bağlı bölgelerinden (*küver*) biri olarak kaydeder. Hamza'nın Deylem sakinlerini tanımlayan: “*Farslar, Deylemliler'e Taberistan Kürtleri derlerdi. Aynı şekilde Araplar da onlara (Deylemlilere) Sûristan⁸⁹ (yani Irak) Kürtleri derlerdi.*” ifadeleri önemlidir. Deylemliler'in etnik kökenleri hakkındaki Hamza'nın bu ifadeleri, yine ona göre fütühat kitaplarında ve Abbâsî Devleti'nin divan defterlerinde bu şekilde kaydedilmişti⁹⁰.

5/11. yüzyıl sözlükçülerinden İbn Sîde (ö. 458/1066)⁹¹, Türk kelimesini şöyle açıklar:

“*Türk, bilinen bir şeydir. Kürâ, Deylem diye bilinen kişi ile Türk'ün aynı olduğunu söyledi*”⁹².

Yine Deylem maddesinde:

“*Deylem, düşmanlar anlamına gelir. Ayrıca Deylem, Kürâ'dan nakledildiğine göre Türk diye isimlendirilen meşhur bir kavimdir*” cümlelerine yer verir⁹³.

Zebîdî ise Deylem'in hem bölgenin hem de orada yaşayan kavmin adı olduğunu söyleyerek Deylem maddesini şu şekilde açıklar:

“*Deylem, meşhur bir dağdır. Deylemliler doğu beldelerinden Acemlerin (buradaki Acem kelimesi Arap olmayan olarak ta telakki edilebilir) vahşi bir koludur. Kürâ, onların bir Türk boyu olduğunu söyledi. Onlar Deylem b. Bâsil b. Dabbe b. Udd b. Tâbiha b. İhyâs b. Mudar oğullarındandır. İbnü'l-Kelbî, Deylemliler hakkında şunları söylemişti:*

⁸⁹ Muhammed el-Mütevekkilî olarak da bilinen Zerdüşt b. Âzerhur, Sûristan'ın Irak olduğunu söylemiştir. Ayrıca Sûristan adı verilen bölge halkının Süryanice konuşan Süryanilerden ibaret olduğu kaydedilmiştir. Bk. Yâkût el-Hamevî (1995), *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 3, s. 279.

⁹⁰ Hamza el-İsfahânî (1961), *Târîhu Sinî Mülûki'l-Ard ve'l-Enbiyâ*, s. 181.

⁹¹ Zülfikar Tüccar (1999), “İbn Sîde”, *DİA*, C. 20, s. 318-319.

⁹² İbn Sîde (2000), *el-Mubkem ve'l-Muhûti'l-A'zam*, C. 6, s. 767.

⁹³ İbn Sîde (2000), *el-Mubkem ve'l-Muhûti'l-A'zam*, C. 9, s. 345.

'Onları bu dağlara Acem hükümdarlarından biri yerleştirmiş, böylece burada yerleşip çoğalmışlardır'. Yine el-Hemedânî ve diğerlerinin kaydına göre Deylem, Nûh'un oğlu Yâfes⁹⁴ oğullarındandı.⁹⁵

Yukarıda ilk olarak, Türk ile Deylem aynı kişidir denilmiş, ardından Deylem'in, Türk kabilelerinden bir kabilenin adı olduğu kaydedilmiştir. Kürâ' adında birine isnat edilen bu rivayetler her ne kadar kendi içinde tutarsızlıklar taşısa da Deylemlilerin Türklere nispet edilmeleri bakımından önemlidir. Kaldı ki Ortaçağlarda bir kabile veya boy genellikle o kabileyi kuran veya temsil eden kişinin adını taşımaktaydı. Hatta bu geleneğe dayanarak birçok kavmin ve devletin adı da (Ümeye'den Benî Ümeye, Hz. Abbas'tan Abbasîler, Selçuk'tan Selçuklular ve Osman'dan da Osmanlılar denildiği gibi) o kavmin veya o devleti kuran kişilerin adından türetilmiştir.

Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) kaydına göre Deylemlilerin ataları ile Türklerin ataları bir olup, her iki kavim de Yafes'in neslinden gelmektedir. Acaba Kalkaşendî'nin bu kaydı ve yukarıdaki rivayetler Deylemlilerin Türk olduğunu tespit etmemize kifayet edebilir mi?⁹⁶ Buna paralel olarak el-Mes'ûdî, Hazar Denizi'nin çevresinde yaşayan muhtelif Türk kavimlerinden söz eder ki bu tespitte Türklerin Deylem bölgesine yabancı olmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir⁹⁷.

Deylemlilerin, etnolojik bakımdan homojen bir yapı arz ettiklerini söyleyemeyiz. Keza dilleri hususunda da durum aynıdır. Zira dağlarda yaşayan ve ne söyledikleri anlaşılmayan kabilelerden söz edilmektedir. İbn Hassûl'un kaydına göre, Deylemlilerin *Astâniye* denilen kısmı Deylem'in sarp kaleleri ve dağlarında yaşıyordu. *Lancıye*⁹⁸ adı verilen diğer bir kısmı ise platolarda ve ovalarda yerleşmişti⁹⁹. Cîlilerle Deylemîler'i ayırt edilemeyecek kadar

⁹⁴ Yâfes, Teyrat'a göre Hz. Nûh'un üç oğlundan birinin adıdır Bk. Ömer Fâruk Harman (2013), "Yâfes", *DİA*, C. 43, s. 174.

⁹⁵ İbn Manzûr (1414), *Lisânü'l-Arab*, C. 10, s. 406; Zebîdî (2000), *Tâci'l-Arûs*, C. 32, s. 165-6.

⁹⁶ Kalkaşendî (1982), *Kalâidü'l-Cümân fi't-Ta'rif bi-Kabâli Arabi'z-Zamân*, C. 1, s. 29.

⁹⁷ Mes'ûdî (2005), *Mürûcü'z-Zeheb*, s. 96.

⁹⁸ "Lancıye sahralarda ve ovalarda yaşarlar. Bunların padişahları ise Cistaniye adını taşır, bugün de öyledir. Bunlar alevî dâilerin mesaisiyle İslâm dinini kabul etmişlerdir Bk. İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, 253.

⁹⁹ İbn Hassûl (1940), *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk*, s. 30-31.

birbirlerine benzeten el-Mukaddesî onları Deylem nüfusuna dâhil eder¹⁰⁰. Bu haliyle Büveyhîlerin, Deylem'e nispetleri konusunda şüphe yoktur. John J. Donohue'un, Deylemliler kavimlerinin, mevcut bilgiler doğrultusunda kesin olarak ortaya konmamasını iddia etse de¹⁰¹ yukarıda da belirttiğimiz gibi Deylemlilerin Arap ve Fars olmadıkları kanıtlarıyla ortaya konulduğundan ve Türk olduklarına dair verilen bilgilerin yoğunluğundan dolayı onların Türk olma ihtimalinin yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Konunun buraya kadar olan kısmıyla ilgili şu tespiti yapmak bilimsel akıl ve mantığa aykırı olmasa gerektir: Büveyhîler, bir Türk hükümdar tarafından Deylem bölgesine yerleştirilmiş, orada yaşamış ve oraya nispet edilmiş Türk kökenli bir topluluktur. Burada Erbil Prof. Dr. Hüsâm Davud Hızır'ın, Büveyhîlerin Türklüğü konusunda, Irak Türkmenlerinden olan meşhur dilbilimci ve tarihçi Dr. Mustafa Cevad'dan naklettiği, "*Tarihçilerden bazıları Büveyhy oğullarını Acemleşmiş Türkler olarak kabul etmektedirler*" sözünü da doğru bir tespit olarak kabul ettiğimizi hatırlatmak isteriz.

Sonuç

Çalışmanın başından beri Deylemlilerin ve onlarla birçok yönden irtibatlı olan Büveyhîlerin kökenleri ile ilgili serdettiğimiz bilgilerin büyük bir kısmının bu sosyal kitlelerden hiç birinin Arap, Fars veya bunların dışındaki başka bir kavme mensup olmadıklarını kanıtları ile tespit etmiş bulunuyoruz. Oysa özellikle ana kaynaklarda Büveyhîlerin örf, adet, inanç, kültür, millî temayül ve askerî ve siyasî yetenek bakımından Türk olduklarına dair birçok rivayet ve kanıt bulunmaktadır. Yine ana kaynakların sunmuş olduğu bilgilerden Büveyhîlerin bir Türk hükümdarı tarafından Deylem bölgesine getirildikleri ve burada birinci derecede Deylemlilerle haşır neşir olarak yaşamaya başladıkları anlaşılmaktadır. Sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın doğal bir sonucu olarak Büveyhîlerin zamanla adapte oldukları coğrafyadaki insanların dil veya mahalli şivesi ile konuşmaya, gelenek ve göreneklerinden de etkilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmada yararlandığımız bazı

¹⁰⁰ Mukaddesî (1991), *Absenü'r-Tekâsim*, s. 355.

¹⁰¹ John J. Donohue (2003), *The Buyyid Dynasty in Iraq 334H./945 to 403H./1012: Shaping Institutions for the Future*, s. 2.

kaynaklar Deylemlilerin ve Büveyhîlerin Türk olduklarını doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca Büveyhîlerin kendi iktidarları zamanında Türkleri istihdam etmeleri, Türklerin yanında yer almaları, onlara büyük bir güven duymaları ve sıkıntılı günlerinde onlardan yardım talep etmeleri, hatta onları, Deylemlilerden bile üstün tutmaları gibi tutum ve davranışları da Türklerle yakın irtibatlarını gösterse gerektir. Biz bu çalışmada Türk-İslam tarihinin en hassas döneminde, dünyanın en uygar ve cazibeli bölgesinde (Irak ve İran coğrafyası) ve Bağdat gibi dünyanın en şaşaalı ve bayındır şehrinde bir asır boyunca İslam dünyasını yöneten Büveyhî hanedanlığının kökenini tespit etmeye çalıştık. Bütün bu tespit ve mülahazalardan sonra tarih araştırmacıları tarafından ileride Büveyhîlerin kökeni ile ilgili ortaya atılacak bilimsel ve makul görüş ve tespitleri şimdiden bütün gönül rahatlığı ve hoşgörü ile karşılayacağımızı bildirmek isteriz.

Kaynakça

Kitaplar

BÂHERZÎ, Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (1414), *Dümyetü'l-Kasr ve `Ukratü Ehlil-`Asr*, Dârü'l-Cîl: Beyrut.

BAKIR, Abdulhalik (2008), *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara.

BAKIR, Abdulhalik, (2008), *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud (1988), *Fütûhu'l-Büldân*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl: Beyrut

ÇELEBÎ, Kâtip (1941), *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetü'l-Müsennâ: Bağdat.

DONOHUE, John J. (2003), *The Buyyid Dynasty in Iraq 334H./945 to 403H./1012: Shaping Institutions for the Future*, Brill: Leiden.

DÜNDAR, Abdulhamit (2019), *4/10 Yüzyullarda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Bilecik.

ED-DÛRÎ, Abdulazîz (1945), *Dirâsât fi'l-`Asri'l-`Abbâsiyyeti'l-Müteabbire*, Şeriketü'r-Ribâta: Bağdad.

EL-BÎRÛNÎ, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Harezmi (2008), *el-Âsârü'l-Bâkiyye mine'l-Kurûni'l-Hâliyye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye: Kahire.

EL-BÎRÛNÎ, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Harezmi (2011), *Maziden Kalanlar el-Âsâr el-Bâkiyye*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.

EL-ERBİLÎ, Hüsâm Davud Hızır, *et-Türk ve't-Târihi't-Türki fi'l-İrâk Kısasatü'l-Vücûd-et-Türki et-Türkumânî fi'l-İrâk min Evveliyetihim Hatta İnkızâi'l-Osmâniyye*, Erbil, 2017.

EL-HİLLÎ, Ebu'l-Bekâ' Hibbetullâh Muhammed b. Nemâ (1984), *el-Menâkıbu'l-Mezîdiyye fî Abbâri'l-Mülûki'l-Esedîyye*, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadîse: Ammân.

EL-İSFAHÂNÎ, Hamza b. el-Hasan (1961), *Târîhu Sinî Mülûki'l-Ard ve'l-Enbiyâ'*, (Nşr. Cevâd el-Îrânî et-Tebrîzî), Dâru Mektebeti'l-Hayât: Beyrut.

EL-İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (2004), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut.

EL-KALKAŞENDÎ, (1982), *Kalâidü'l-Cümân fi't-Ta'rîfi bi-Kabâili Arabi'ç-Zamân*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî: Beyrut.

EL-MUKADDESÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ (1991), *Absenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Medboli: Kahire.

EL-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (2005), *Mürücü'ç-Zeheb ve Me`âdinü'l-Cevber*, (Haz. Kemâl Hasan Mer'î), el-Mektebetü'l-Asriyye: Beyrut.

ERBİLÎ, Hüsâm Davud Hızır (2017), *et-Türk ve't-Târibü't-Türki fi'l-İrâk Kısasatü'l-Vücûd-et-Türki et-Türkumânî fi'l-İrâk min Evveliyetihim Hatta İnkızâi'l-Osmâniyye*, Erbil.

ES-SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullah (2000), *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, (Thk. Ahmed el-Arnaûd, Türkî Mustafa), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî: Beyrut.

ES-SE'ÂLİBÎ, Ebû Mansûr Abdümelik b. Muhammed b. İsmail (1983), *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-'Asr*, (Thk. Müfid Muhammed Kamhiyye), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye: Beyrut.

ES-SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah (1935), *Abbârü'r-Râzî Billâh ve'l-Muttakî Lillâh*, (Nşr. J. Heyworth Dunne), Matbaatü's-Sâvî: Kahire.

ES-SUYÛTÎ, Celalüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr (2004), *Târîhu'l-Hulefâ'*, (Thk. Hamdî ed-Demirdaş), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad.

ET-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (1964), *Târîhu't-Taberî*, Dârü't-Türâs: Beyrut.

EZ-ZEBÎDÎ, Ebü'l-Fezy Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî (2000), *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dârü'l-Hidâye: Beyrut.

EZ-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (1993), *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâbir ve'l-A'lâm*, (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî: Beyrut.

EZ-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (2006), *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Dârü'l-Hadîs: Kahire, C. 12, s. 248.

GÜNER, Ahmet (1999), *Büveyhîler'in Şî-Şünnî Siyâseti*, Tıbyan Yayıncılık: İzmir.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr (1974), *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân* (Thk İhsan Abbâs), Dâru Sâdir: Beyrut.

İBN HAMDÛN, Ebü'l-Ma'âlî Bahâüddîn Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. Hamdûn (1417), *et-Tezķiretü'l-Hamdûniyye*, Dâru Sâdır: Beyrut.

İBN HASSÛL, Muhammed b. Ali (1940), Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk `alâ Sâiri'l-Ecnâd ve Menâkibi'l-Hazreti'l-'Âliyyeti's-Sultâniyye, (Çev. Şerefettin Yaltkaya), 2. Baskı, *Belleten*, C. IV, S. 14-15, s. 250-266, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (1986), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm), Dârü'l-Fikr: Kahire.

İBN MÂKÛLÂ, Sa'dü'l-Mülk Ebû Nasr Ali b. Hibetillâh b. Ca'fer (1990), *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb `ani'l-Mü'telef ve'l-Mubtelef fî'l-Esmâ' ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut.

İBN MANZÛR, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (1414), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır: Beyrut.

İBN SÎDE, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail (2000), *el-Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam* (Thk. Abdulhamîd Hendâvî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (1992), *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî (1997), *el-Kâmil fî't-Târîh* (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî: Beyrut

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (2009), *Kitâbü'l-Büldân*, (Thk. Yusuf el-Hâdî), `Âlemü'l-Kütüb: Beyrut.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed el-Varrâk el-Bağdâdî (1997), *el-Fibrîst*, (Thk. İbrahim Ramazan), Dârü'l-Ma'rife: Beyrut.

İBNÜ'T-TIKTAKÂ, Muhammed b. Ali b. Tabataba (1997), *el-Fabrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, (Thk. Abdulkâdir Muhammed Mâyû), Dâru'l-Kalemü'l-Arabi: Beyrut.

İBNÜ'L-BELHÎ (2008), Farsnâme, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.

KÂTİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah (1941), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmîyyi'l-Kütubi ve'l-Fünûn*, (Haz. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), Maarif Matbaası: İstanbul.

KİSTER, M. J., (2008), el-Hire Arabistan'a İlişkin Bazı Notlar, (Çev. Abdulhalik Bakır, Gülşen Karabulut), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, s. 23-54.

LE STRANGE, Guy (2015), *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, (Çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınları: İstanbul.

LEWIS, Bernard (1967), *The Arabs in History*, Harper & Row: New York.

MİNORSKY, V. (1964), “La Domination des Dailamites”, *Iranica Twenty Articles*, Tahran Üniversitesi Yayınları (İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran): Tahran.

MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (1921), *el-Kısmu'l-Ahîr min Kitâbi Tecâribü'l-Ümem*, (Thk. H. F. Amedroz), Şeriketü't-Temeddüni's-Sınâiyye: Kahire.

MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb (2000), *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, (Thk. Ebül-Kâsım İmâmî), Süruş: Tahran; MİSKAWAIHI (1921), *The Eclipse of the `Abbasid Caliphate*, VI (Çev. H. F. Amedroz, D. S. Margoliouth), Basil Blackwell: Oxford.

MÜNEYMİNE, Hasan (1987), *Târîhü'd-Devleti'l-Büveyhiyye; es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâî ve's-Sekâfî -Mukâtaatü Fâris- b. 334-447, m. 945-1055*, ed-Dâru'l-Câmi'iyye: Beyrut.

SEÂLİBÎ, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail b. Mansûr (1983), *Yetîmetü'd-Debr fi Mebâsini Ebli'l-Asr*, (Thk. Müfid Muhammed Kamhiyye), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye: Beyrut.

SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullah (2000), *el-Vâfi bi'l-Vefâyât* (Thk. Ahmed el-Arnaûd, Türkî Mustafa), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî: Beyrut.

SİBT İBNU'L-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebu'l-Muzaffer b. Kızıoğlu b. Abdullah (2013), *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Şam.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr el-Âmulî (1968), *Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk*, Dâru't-Türâs: Beyrut.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdullah er-Rûmî (1995), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır: Beyrut.

Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

APAK, Adem (2011), “Tay (Benî Tay)”, *DİA*, C. 40, s. 187-88.

ATEŞ, Ahmed (1987), “Deylem” *İA*, C. 3, ss. 567-573, 5. baskı, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

AYCAN, İrfan (2011), “Temîm (Benî Temîm)”, *DİA*, C. 40, s. 418-19.

AZİMLİ, Mehmet (2005), “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş bir Şii Hanedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2, s. 19-32.

BAKIR, Abdulhalik, (2010), Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ, s. 117-143.

BAKIR, Abdulhalik, DÜNDAR, Abdulhamit (2019), Büveyhî Hânedânı'nın Menkibevî Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı (The Legendary Foundation of Umayyid Dynasty and Its Historical Background), *History Studies*, Vol. 11 Issue 1, p. 23-52.

BERNBURG, Lutz Richter (1980), “Amîr-Malik-Shâhânshâh: `Adud ad-Daula's Titulature Re-Examined, Iran, *British Institute of Persian Studies*, C. 18, s. 83-102.

BİLGE, Mustafa L. (1991), “Âmül”, *DİA*, C. 3, s. 99.

BOSWORTH, C. E. (1986), “Kûmis”, *EP*, E. J. Brill: Leiden, C. 5, s. 377-8.

BOSWORTH, C. E. (2002), “Ziyarids”, *EP*, C. 11, s. 539-540.

BOSWORTH, C.E. (1991), “Mardawidj”, *EP*, C. 6, s. 539.

DOĞAN, İsa (1997), “Hasan el-Utruş”, *DİA*, C. 16, ss. 356-358, TDV Yayınları: İstanbul.

GÖKALP, Yusuf (2013), “Zeydiye”, *DİA*, C. 44, s. 328-331.

GÜNER, Ahmet (1994), “Ebû Kâlicâr”, *DİA*, C. 10, s. 171-2.

GÜNER, Ahmet (2000), “İmâdüddevle”, *DİA*, C. 22, s. 173-4.

GÜNER, Ahmet (2006), “Muizzüddevle”, *DİA*, C. 31, s. 99-100.

HARMAN, Ömer Fâruk (2013), “Yâfes”, *DİA*, C. 43, s. 174-75.

HOURCADE, Bernard (1985), “Alamût” *Encyclopædia Iranica*, C. 1/8, ss. 797-801.

HOURCADE, Bernard (1990), “Çâlûs”, *Encyclopaedia Iranica*, C. 4, Fas. 7, ss. 720-722.

İLHAN, Avni “Bâtiniyye”, *DİA*, C. 5, s. 190-194.

KONUKÇU, Enver (1992), “Behrâm-ı Gûr”, *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul, C. 5, s. 356.

KUCUR, Sadi S. (1999), “İbn Hassûl”, *DİA*, C. 20, ss. 29, TDV Yayınları: İstanbul.

KURT, Hasan (2010), “Tâhirîler”, *DİA*, C. 39, s. 403-404.

MERÇİL, Erdoğan (1992), “Büveyhîler”, *DİA*, C, 6, ss. 496-500, TDV Yayınları: İstanbul.

MERÇİL, Erdoğan (2013), “Ziyârîler”, *DİA*, C. 44, s. 498.

MİLES, George C. (1964), “A Portrait of the Buyid Prince Rukn al-Dawlah”, *American Numismatic Society*, C. 11, ss. 283-293.

MINORSKY, V (1991), “Daylam”, *EP*, E.J. Brill: Leiden, C. 2, ss. 190.

ÖNGÜL, Ali (1993), “Dabbe (Benî Dabbe)”, *DİA*, C. 8, s. 393

ÖNKAL, Ahmet (2002), “Kays Aylân (Benî Kays Aylân)”, *DİA*, C. 25, s. 91-92.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (1988), “Adudüdevle”, *DİA*, C. 1, s. 392-93.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (1989), “Alamut”, *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul, C. 2, s. 336-337.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), “Kündürî”, *DİA*, C. 26, s. 554-5.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2010), “Taberistan”, *DİA*, C. 39, s. 322-3.

TOPALOĞLU, Nuri (1999), “İbn Mâkûlâ”, *DİA*, C. 20, ss. 168-169.

TÜCCAR, Zülfikar (1999), “İbn Sîde”, *DİA*, C. 20, ss. 318-319, TDV Yayınları: İstanbul.

ZETTERSTEEN, K. V. (1986), “Büveyhiler” *İA*, C. 2, ss. 843-845, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.